

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 11 - 12
1993 - 1994

İstanbul - 1997

İSLÂM KAYNAKLARINDA FİTEN, MELÂHİM VE HERC İNANÇLARI

Doç. Dr. İlyas ÇELEBİ

İslâm dini, Ortadoğu'da doğmuş olan dinlerin her birinin izlerinin görüldüğü bir bölgede zuhûr etmiştir. Bilindiği gibi İslâm'ın doğduğu sırada Arap Yarımadası'nda Yahûdîlik ve Hıristiyanlık gibi ilâhî kaynaklı dinlerin temsilcileri bulunduğu gibi, Sabîlik ve Mecûsilîğe mensup insanlar da bulunmaktaydı. Bu dinlerin mensupları kendi dinî esasları çerçevesinde fizik ötesi âlem ve gelecekte olacak hâdiseler hakkında bilgiler veriyor, iddiâlar ortaya atıyorlardı. Yahûdî ve Hıristiyanlar bu işi daha çok peygamber ve kutsal kitapların önceden işâret ettiği şifreleri çözme şeklinde dinî çehreli, diğer din mensupları ise kehânet, ilm-i nucûm ve fal gibi kişisel yetenek veya geleneklere dayanarak yürütmekteydiler. Hatta bu tür haberleri konu edinen kitaplar bulunmaktaydı. Özellikle Yahûdî ve Hıristiyanlar'ın elinde bu tür kitaplar elden ele dolaşmaktaydı¹. Bu tür kaynaklarda ya husûsî şahıslar ve hâdiselerle ilgili dağıtık haberler verilmekte idi, ya da yakın veya uzak gelecekte belli bir süre içinde vuku bulacak birbiri ile ilgili haberler yer almaktaydı. Kâhinlerin haberleri daha çok birinci türden; Mesîh, Deccâl, Mehdi ve kıyâmet alâmetlerinden bahseden haberler ise ikinci türden idi.

İslâm dini böyle bir kültür ortamı içinde gelmiş, Araplar'ı câhiliye toplumu olmaktan kurtararak, mutlu toplum haline getirmiştir. Aralarındaki kabîle kavgalarına son vermiş, zulüm ve haksızlıkları kaldırarak hak, adâlet, kardeşlik ve barışı yerleştirmiştir. Hem câhiliye, hem de

1 Eski Mısır'da Hermes-Thoth'un kitabı, Yahudiler'de Enoch'un kitabı ve İslâm kültüründe İdris Peygamber'e nisbet edilen "hattu'r-remil" bunlara örnek gösterilebilir. Geniş bilgi için bk., M. Erol Kılıç, *İslâm Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, s. 23, 30, 36.

İslâmî dönemde yaşamış olan bazı müslümanların eski alışkanlıkların yeniden zuhûr edeceğinden endişe duymaları ve bu endişelerin sevkiyle Hz. Peygamber'den gelecekte durumun nasıl olacağını sorup öğrenmek istemeleri uzak bir ihtimal değildir.

"İslâm Kaynaklarında Fiten, Melâhim ve Herc İnançları" başlığı altında yazdığımız bu makâlede, İslâmî literatürde fiten ve melâhimin ne anlama geldiği, ilk fitnenin ne zaman zuhûr ettiği ve İslâm âlimlerinin fitne karşısında tutumlarının nasıl olduğu sorularının cevaplarını vermeye çalışacağız. Bu konudaki haberlerin Hz. Peygamber'e dayanıp dayanmadığını, ona isnat edilenlerin de vahiy kaynaklı mı, yoksa onun şahsî değerlendirmesi mi (İçtihadü'n-Nebî) olduğunu araştırmaya gayret edeceğiz.

Şimdi konuya, araştırmamıza temel teşkil eden "fiten", "melâhim" ve "herc" terimlerinin anlamlarını açıklayarak başlayalım.

I. ETİMOLOJİ

a. Fiten:

Fiten, fitne kelimesinin çoğuludur. Fitne, sözlükte altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerin saflığını anlamak için onları ateşte eritme, derisini daha kolay yüzebilmek için kurbanı sıcak kuma gömme, ayartma, pusu kurarak yol kesme, sınama, belâ ile deneme, imtihan etme anlamlarına gelen "f-t-n" kökünden türetilmiştir². Nitekim insanı deneyip günâh işlemesine sebep olduğu için şeytana, insanın gönlünü kolayca çalabildiği için kadına ve insana hîle yapıp zarar verdiği için hırsıza "fettân" denilmiş; yine bu sınama mânâsından dolayı insanın hırsını kamçılaman altın ve gümüşe ve kâbirde insanları sorgulayan Münker ve Nekîr meleklerine "iki fettân" denilmiştir³. Ayrıca inanç uğruna maruz kalınan işkencelere de fitne denilmektedir⁴.

Fitne insanın sınanması anlamına kullanıldığında hem olumlu, hem de olumsuz sonuç vermesi olası olduğu için her iki şekilde sonuçlanan olaylara da isim olarak verilir⁵. Hz. Ömer, fitnelerden Allah'a sığınan bir

2 İbnü'l-Manzûr, *Lisânül-'Arab*, "f-t-n" md.; Zebidî, *Tâcu'l-arûs*, "f-t-n" md.

3 Ahmed b. Hanbel, II, 173; Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, "f-t-n" md.; İbnü'l-Manzûr, aynı yer; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, "f-t-n" md.; Zebidî, aynı yer.

4 Bk. Câhız, *el-Osmâniyye*, s. 29, 30, 32, 40.

5 Cürçânî, *Tarifat*, s. 110.

kişiyi gördüğünde: "Allah'ın sana evlat ve mal vermemesini mi istiyorsun?" der⁶. İbnü'l-Manzûr (ö. 711/1311) fitne kelimesinin, insanın hem olumlu, hem de olumsuz tepkisini ifâde eden bir kelime olduğuna işaret ederek, Kur'ân'daki kullanımın da bu yönde olduğunu⁷ belirtir ve fitnenin sadece olumsuzluklar için kullanımının daha sonraki dönemlere ait olduğunu vurgular⁸. Fitne kelimesi "fiten" şeklinde çoğul olarak kullanıldığında olumsuzluk ifâde edip küfür, her türlü günah, fîsk u fücür, rüs-vaylık, kargaşa, iç savaş gibi mânâlara gelir⁹.

b. Melâhim

Melâhim, melhame kelimesinin çoğulu olup "l-h-m" kökünden türemiştir. "L-h-m" fiil olarak bir işi sağlam yapmak, kemikten eti ayırmak, kırık bir nesneyi yapıştırmak, bir yerde eğleşip kalmak; isim olarak et (lahm), nesnelere özü, hısımlık, dokunulan elbisenin arkacı (luhme); sıfat olarak (lehîm) ise şişman, etli-butlu mânâlarına gelir¹⁰.

Müsteşrik Macdonald (ö. 1943) melhame kelimesinin gıda ve savaş mânâlarına gelen İbranice "lehm" kökünden geldiğine¹¹, yine İbranice'de ekmeğe mânâsına gelen "lehem" kelimesi ile "lahm" kelimesi arasında ilgi bulunduğuna dikkat çekmektedir¹². Benzer bir yaklaşımda da G.V.Vloten (1866-1903) bulunarak melâhim kelimesi ile İbranice "milkhame" kelimesi¹³ arasında ilgi kurmaktadır¹⁴.

Genel kabul ise melhame kelimesinin Arapça l-h-m kökünden türemiş masdar veya yer ismi olduğudur. Bu kabule göre bir terim olarak *melhame*: "Ölü sayısı çok olan savaş, fitne zamanı ortaya çıkan büyük olay, şiddetli çarpışma veya bu tür olayların vuku bulduğu yer mânâlarına gelir. İbn Fâris (ö. 395/1004), savaşta insanların birbirine girmesi ve savaş alanında ölen kişilerin cesetlerinin et yığını oluşturması dolayısıyla harplere melhame denildiğini kaydetmektedir¹⁵. İbnü'l-Esîr

6 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 411.

7 Bk. el-Enfâl, 8/28.

8 İbnü'l-Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, "f-t-n" md.

9 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XX, 57.

10 İbnü'l-Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, "l-h-m" md; Firûzâbâdi, *Kamus*, "l-h-m" md; İbn Fâris, *Mu'cemu mekayisi'l-luğa*, "l-h-m" md.

11 Bk. Y. Kucman, *Kamusu İbrî-Arabî*, s. 373.

12 Bk. Macdonald, "Melâhim", *İA*, VII, 659.

13 Bk. Y. Kucman, *age*, s. 442.

14 G.V. Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti*, s. 68.

15 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekayisi'l-luga*, "l-h-m" md.

(ö. 606/1210), "l-h-m" kökünün iştibak (karışma) ve ihtilat (karıştırma) mânâlarına işaret ettikten sonra; savaşlarda insanların birbirine girişinin birinci mânâyı, dokunmuş nesnelere atkısı ile çözgüsünün birbirine girişinin ise ikinci mânâyı ifâde ettiğini belirtmektedir¹⁶. Taberî (ö. 310/923), melhamenin karışıklık ve harp mânâsına da geldiğini belirtmektedir¹⁷. Kannucî (ö. 1307/1889), melâhim olarak isimlendirilen hâdiselere örnek olarak Buhtunnasır¹⁸, Cengiz¹⁹, Hülagu²⁰ ve Timur'un²¹ katıldıkları, çok kan akmasına neden olan savaşları göstermektedir²².

c. Herc

Habeş dilinden Arapça'ya geçmiş olan "herc" (öldürme) kelimesi, aslen "karıştırma, bir nesnenin çok ve geniş olması" demek olup, insanların fitne, bozgunculuk, iç harp, anarşi ve öldürme olayları içine düşmesi mânâlarına gelmektedir²³. Herc ayrıca kapıyı açık bırakma, lafa dalıp sözü uzatma, konuşmaları birbirine karıştırma, atın koşması ve bir düzeyi eşelemesi mânâlarına gelir²⁴. Hz. Peygamber'in hadislerinde "herc" şöyle tarif ve tasvir edilmektedir: Bir gün Ebû Musa el-Eş'arî Hz. Peygamber'den bu kelimenin mânâsını sorar, o da "öldürme (el-katl) dir" deyince, orada bulunan sahabiler: "Biz bir yılda müşriklerin şu kadarını öldürürüz" derler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Herc, müşrikleri öldürmeniz değil, birbirinizi öldürmenizdir"²⁵ buyurur.

16 İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, IV, 240.

17 Taberî, *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*, IV, 148; VI, 581; X, 28.

18 M.Ö. 605-562 yılları arasında hüküm süren, Yahûdî Devleti'ni ortadan kaldırarak Kudüs'ü ve Süleymân Mâbedi'ni yakıp yıkan Bâbil Kralı, bk. Ö. Faruk Harman, "Buhtunnasır", *DİA*, VI, 380-381.

19 Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı olup 1155-1227 yılları arasında yaşamıştır. Semerkant, Buhara, Merv gibi şehirlere yaptığı seferler esnasında çok fazla miktarda insanın ölümüne sebep olan savaşlar yapmıştır; bk. Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *DİA*, VII, 367-369.

20 Moğol hükümdarı olup 1217-1265 yılları arasında yaşamıştır. Çıktığı seferlerde Bağdat'a kadar ulaşmış ve kendisine direnenlere karşı çok sert davranmakla tanınmıştır. İran'daki Moğol hanedanlığının kurucusudur; bk. *Meydan Larousse*, VI, 49.

21 1336-1405 yılları arasında yaşamış ve Timur İmparatorluğu'nu kurmuş olan Çağatay Hükümdarı. Altınordu Devleti'nin yıkılması ve Anadolu üzerine yaptığı sefer esnasında yaptığı savaş ve acımasız tutumu ile ün yapmıştır; bk. Mustafa Kafalı, "Timur", *İA*, XII/1, 336-346.

22 Kannucî, *Ebcü'dü'l-ülüm*, II, 518.

23 İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, V, 257.

24 Bk. İbnü'l-Manzur, *Lisanu'l-Arab* "h-r-c" md; Zebîdî, *Tacu'l-arûs*, "h-r-c" md; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, "h-r-c" md.

25 İbn Mâce, "Fiten", 10.

II. İSLÂMÎ LİTERATÜRDE KULLANIM ŞEKİLLERİ

a. Kur'ân'da

Fiten kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de "fiten" şeklinde çoğul olarak kullanılmamıştır. Bunun yerine otuz dört defa "fitne", yirmi altı defa da aynı kökten türemiş fiil ve isimler olarak kullanılmıştır. Bu kullanımları şu mânalar şeklinde sıralayabiliriz: Sınama (ibtıla), deneme (ihtibar) ve imtihan²⁶, şirk, küfür ve bu yöne yönelmeleri için müslümanlara yapılan baskılar²⁷, dalalet, sapma ve saptırma²⁸, azap, işkence ve ateşe atma²⁹, düşman saldırısı³⁰, Cenab-ı Hakk'ın farklı yollarla kulların niyet ve tutumunu ortaya çıkarması³¹, günah³², şeytanın telkin ettiği batıl inanç ve kuruntu³³, nifak³⁴ ve delilik³⁵.

Kur'ân'da fitne kelimesi hem sonucu olumlu, hem de olumsuz olan hâdiseler için kullanılmaktadır. Yani Kur'ân, Allah'ın nimeti ihsanı gibi hoşça giden şeylerle sınanmayı da; küfür, günah gibi kerih işlerle denenmeyi de fitne olarak ifâde etmektedir. Kur'ân'da: "Sizi bir fitne olmak üzere şerle de hayırla da deneyip sınarız"³⁶ buyurulmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm insanın denenmesine konu olan hayırlı ve şer işleri şöyle sıralamaktadır: Dünya hayatının geçici güzellikleri³⁷, mal ve evlat³⁸, bol rızık ve nimet³⁹, kader⁴⁰, belâ ve musibetler⁴¹.

Kur'ân'da fitne kavramına somut örnekler de verilmektedir. Fırun'un, kavmine Musa'nın dinine girmelerinden ötürü işkence etmesi⁴², Yahudilerin, Peygamber'i Allah'a kulluktan uzaklaştırıp kendi isteklerine boyun eğdirmeye kalkışmaları⁴³, müşriklerin müslümanları dinlerin-

26 el-Bakara, 2/102; Taha 20/40, 85, 90, 131.

27 el-Bakara 2/191, 193, 217; en-Nisâ 4/91.

28 el-Mâide 5/41, 49; es-Saffât 37/162.

29 el-Ankebut 29/10; ez-Zariyat 51/13, 14; el-Burûc 85/10.

30 en-Nisa 4/101.

31 el-En'am 6/53; el-Furkan 25/20.

32 et-Tevbe 9/49.

33 el-Hac 22/53.

34 el-Hadid 57/14.

35 el-Kalem 68/6.

36 el-Enbiya 21/35.

37 Taha 20/31.

38 el-Enfâl 8/28.

39 ez-Zümer 39/49; ed-Duhan 44/17; el-Cin 72/17.

40 Taha 20/40.

41 et-Tevbe 9/126; el-Hac 22/11.

42 Yunus 10/83.

43 el-Mâide 5/49.

den vazgeçirmek için giriştikleri yıkıcı faaliyetler, aynı tarzda münafıkların bu yöndeki girişimleri⁴⁴ bunlardan bazılarıdır.

Bu kullanımlardan ayrı olarak Kur'ân'da fitne ve melhame tabirleri kullanılmadan gelecekte vaki olacak bazı olaylara da işaret edilmiştir. Kıyâmet alâmetlerinin belireceği "... (iman etmek için) Rabbinin bazı alâmetlerinin gelmesini bekliyorlar. Rabbinin bazı alâmetleri geldiği gün..." meâlindeki En'âm Sûresi'nin 158. âyeti, "Rumlar'ın pek yakın bir yerde mağlubiyetlerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerini" haber veren Rum Sûresi'nin 2-4. âyetleri, müslümanların mal ve canları konusunda belalara uğrayacakları, ehl-i kitap ve müşriklerden üzücü sözler işitecekleri⁴⁵, Yahudilerden hainlik görecekleri⁴⁶, Bedevilerden geri kalmış olanların kuvvetli bir kavimle savaşmaya çağrılacakları, yakın bir zamanda Mescid-i Haram'a girecekleri⁴⁷ gibi âyetler gelecekte olacak sonucu olumlu veya olumsuz bazı hâdiselere önceden işaret eden âyetlere örnek olarak gösterilebilir*.

"Melahim" kelimesi, kökü olan ve "et" mânasına gelen "lahm" ve çoğulu olan "luhûm" şekillerinde kullanılmaktadır.⁴⁸ "Herc"e gelince, bu kelime ne kökü, ne de türevleri ile Kur'an'da geçmemektedir.

b. Hadîste

Fiten ve melâhim kelimeleri ile türevleri hadislerde hem sözlük anlamlarında ve hem de Kur'ân'da kullanıldıkları şekillerde sıkça geçmektedir. Ancak hadis literatüründe bu kelimelere sözlük mânalarının ötesinde "dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan karışıklık, savaş ve ölüm olayları" şeklinde mânalar da yüklenmektedir. Ayrıca Kur'ân'dakinden farklı olarak hadis literatüründe fitne kelimesinin menfi mânada kullanımının ağır bastığı görülmektedir. Nitekim sözü edilen kaynaklarda bu tabirlere "gelecekte meydana gelecek sonucu kötü olan olaylar, iç karışıklıklar, kıyâmet öncesi zuhûr edecek olan bazı alâmetler" şeklinde mânalar verilmektedir. Ancak ilk dönem hadis kitaplarının bu tabirlere ortak mânalar yüklediklerini söylemek zordur. Şöyle ki: Buhârî (ö.

44 et-Tevbe 9/47-48.

45 Âl-i İmran 3/186.

46 el-Mâide 5/13.

47 el-Fetih 48/16, 27.

* Fitne kelimesinin Kur'an ve hadislerdeki kullanımı hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrı, "Fitne", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 156-159.

48 Bk. Fuâd Abdülbâki, *Mu'cem*, s. 646.

256/870) müslümanlara zararı dokunan ve Allah'ın yardımından mahrum bırakan her türlü olay, iç karışıklık, düşmanlarla yapılan kanlı savaşlar ve kıyâmete doğru zuhûr edecek olan olayları içeren hadisleri topladığı bölüme "Kitâbu'l-fiten" adını vermiştir. Buhârî'nin telakkisine göre yakın ve uzak gelecekte vaki olacak her türlü karışıklık, sosyal ve ahlâkî bozukluk "fiten" kapsamı içine girmektedir. Müslim (ö. 261/875) ise ilgili hadislerle "Kitâbu'l-fiten ve eşrâtü's-sâat" başlığını koyarak fitne kavramını Buhârî'ye göre daha sınırlı alanı, fiten içinde Hz. Osmân'ın vefatı ile ortaya çıkan "büyük fitne"den başlayarak müslümanların birbirleri ve düşmanları ile yapacakları her türlü savaş, karışıklık ve olumsuz gelişmelere; "Eşrâtü's-sâat" içinde ise "... olmadıkça kıyâmet kopmayacaktır" kalıbı halinde sıraladığı kıyâmet alâmetlerine yer vermiştir. Bunlar içinde bazan hem kıyâmet alâmeti, hem de fiten ve melâhim olarak nitelenen hâdiseler de vardır. Tirmizî (ö. 320/932), Buhârî'nin yolunu izlemekte hem iç karışıklıkları, hem de kıyâmet alâmetlerini "Kitâbu'l-fiten" başlığı altında toplamaktadır. Ayrıca hadisleri tertibinde, fitne kelimesine verilen farklı mânalara işaret etmektedir. Örneğin Birinci Bab'da Hz. Osmân'a başkaldırıyı, takip eden bablarda ise adalet, emanet, iyiliği emretme, dürüst yönetim gibi ahlâkî davranışların ortadan kalkması sonucu zuhûr eden sosyal, siyâsî ve ahlâkî dejenerasyonu fitne olarak nitelendirmektedir. İbn Mâce (ö. 273/887) "eşrâtü's-sâat" ve "melâhim" terimlerini "Fitne" bölümünün alt başlıkları olarak kullanmaktadır. Fiten ve melâhim terimlerini birbirinden ayrı mânalarda kullanan ise Ebû Davud (ö. 275/889)'dur. O Sünen'inde bu konuya Kitâbu'l-fiten ve Kitâbu'l-melâhim olmak üzere iki ayrı bölüm tahsis etmiştir. Fitneler bölümünde Hz. Peygamber'in önceden haber verdiği, ümmetin başına gelecek olan sonucu menfî olayları zikreder ve bunları harp, soygun, bolluk, kara felaket gibi fitneler şeklinde sıralar. Melâhim başlığı altında ise "Rumlar'la yapılacak savaşlar (Melâhimu'r-Rum), Kudüs'ün onarımı, Medine'nin harap edilmesi, İstanbul'un fethi, büyük melhame, Türkler ve Habeşliler'le savaşılacağı Deccal'in zuhûr edeceği" gibi haberlere yer verir.

Bu bilgilerden ilk dönem hadis literatüründe fiten ve melâhim terimlerinin bazan müteradif, bazan umum-husus münasebeti şeklinde, bazan ise farklı mânalarda kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Kanaatimizce bu terimleri müteradif anlamda kullanmak hatalıdır. Çünkü bir hadîste Hz. Peygamber'e "rahmet, tövbe ve melhame peygamberi (nebiyyül-melhame)" nitelemesi yapılmıştır⁴⁹. Bu tabir "sulh veya savaş peygamberi" mânalarına gelmektedir. Bu terkipteki melhame kelimesi yerine fitne ke-

49 Ahmed b. Hanbel, IV, 395, 404, 407; V, 405.

limesini koyarak Hz. Peygamber'i "nebiyyü'l-fiten" (fitneler peygamberi) şeklinde nitelemek uygun değildir. Ayrıca hem Kur'ân'da, hem de hadîslerde fitnelerden sakınılması emredildiği halde⁵⁰ melâhim için böyle bir sakındırma söz konusu olmamıştır.

Hadîs kitaplarının fiten ve melâhim bölümlerinde Hz. Peygamber'in, "kendisinden sonra kıyâmete kadar zuhûr edecek fitnelerden haber verdiği,⁵¹ fitneye karışacak üçyüzden fazla kişinin ismini, baba adını ve kabilesini bildirdiği⁵², kendisine yerin dürüldüğü, doğusu ile batısını gördüğü, ümmetinin hükümranlığının bu gösterilen alanlara yayılacağı⁵³ şeklinde fitneleri bildiği ve bir kısmını da haber verdiğini ifade eden rivâyetlere; yaklaşan fitnelerden Arab'ın halinin yaman olacağı⁵⁴, fitnelerin Medine evlerinin arasına yağmur damlaları gibi düşeceği⁵⁵, deniz dalgaları gibi dalgalaracağı⁵⁶, gecenin karanlıkları gibi etrafı saracağı⁵⁷, putlara tapmaya varıncaya kadar değişeceği⁵⁸, doğudan (Necid'den) çıkacağı⁵⁹, kıyâmet yaklaştığında cehalet, fitne, cimrilik ve öldürme olaylarının artacağı⁶⁰ şeklinde tasvirler yapan haberlere ve zamanın her geçen gün çetinleşeceği⁶¹, dünyadan geride belâ ve fitnelerin kaldığı⁶², ümmetin önüne kılıç konulunca kıyâmete kadar kaldırılmayacağı⁶³, her fitnenin bir öncekini aratacağı⁶⁴, insanların kabirlerdeki ölülere gıpta edecekleri⁶⁵, Hz. Peygamber'in Allah'tan ümmeti için üç şey istediği, bunlardan ümmetinin kıtlıkta helak edilmemesi ve harici düşmanların üzerlerine musallat kılınmaması isteğinin kabul edilmesine karşın, birbirlerine düşmemeleri (fitneye uğramaları) isteğinin kabul edilmediği⁶⁶, ümmetine verilen dünyadaki azabın fitne, deprem ve öldür-

50 Bk. el-Enfâl 8/25; Ahmed b. Hanbel, III, 493; IV, 110.

51 Buhârî, "Fiten", 25; Müslim, "Fiten", 6; Tirmizî, "Fiten", 24.

52 Ebû Dâvûd, "Fiten", 1.

53 Müslim, "Fiten", 19; Ebû Dâvûd "Fiten", 1; Tirmizî, "Fiten", 14; İbn Mâce, "Fiten", 9; Ahmed b. Hanbel, V, 278, 284.

54 Buhârî, "Fiten", 4; Müslim, "Fiten", 1; Ebû Dâvûd, "Fiten", 1.

55 Müslim, "Fiten", 3.

56 Buhârî, "Fiten", 17; Müslim, "Fiten", 17; Tirmizî, "Fiten", 60.

57 Tirmizî, "Fiten", 27; Ebû Dâvûd, "Fiten", 2.

58 Buhârî, "Fiten", 24; Müslim, "Fiten", 17; Ebû Davud, "Fiten", 1.

59 Buhârî, "Fiten", 16; Müslim, "Fiten", 16; Tirmizî, "Fiten", 64.

60 Ebû Dâvûd, "Fiten", 1.

61 İbn Mâce, "Fiten", 24.

62 İbn Mâce, "Fiten", 24.

63 Ebû Dâvud, "Fiten", 1.

64 Buhârî, "Fiten", 6.

65 Buhârî, "Fiten", 23; Müslim, "Fiten", 18.

66 Tirmizî, "Fiten", 13; Ebu Dâvûd, "Fiten", 1.

me hâdiselerine dūçar olmak olduđu⁶⁷ şekilde fitnenin, önüne geçilmesi imkansız olan takdîr-i ilahinin zorunlu sonucu olduğunu bildiren rivâyetlere yer verilmektedir.

Bu eserlerde fitne çeşitleri de mal⁶⁸, kadın⁶⁹, ahlâs (savaştan kaçma veya savaş), düheyime (kara), serrâ (bolluk)⁷⁰, Deccal⁷¹, dünya⁷², kabir⁷³, dirilme ve ölüm⁷⁴, cehennem⁷⁵ ve deniz dalgaları gibi dalgalanan⁷⁶ fitneler şeklinde sıralanmıştır.

Aynı kaynaklarda fitne zamanı nasıl davranılması gerektiği hususunda sabır ve teenni ile davranmak⁷⁷, dili tutmak⁷⁸, uzlete çekilmek⁷⁹, şehirlerden uzaklaşıp çölde yaşamaya devam etmek⁸⁰, koyunların başına dönmek⁸¹ tavsiye edilmekte; bu dönemde oturanın ayakta durandan hayırlı olduğu⁸² belirtilmekte; kılıçların çekilmemesi gerektiği⁸³ vurgulanmakta, tahtadan kılıçlar edinilmesi⁸⁴ tavsiye edilmekte; müminin kanı ve malının haram olduğu⁸⁵, müslümanı kasden öldürenin devamlı cehennemde kalacağı⁸⁶ belirtilmektedir. Bunlara ilave olarak fitne zamanı iyilikleri emretmek ve kötülüklerden sakındırmak için gayret göstermek gerektiği⁸⁷, fasık devlet adamlarından uzak durulması⁸⁸, zâlim hükümdarlara karşı cihadın fazileti⁸⁹, cemaatle beraber olmanın önemi⁹⁰ ve bir

67 Ebû Dâvûd, "Fiten", 7.

68 İbn Mâce, "Fiten", 18.

69 İbn Mâce, "Fiten", 19.

70 Ebû Dâvûd, "Fiten", 1.

71 Ahmedb. Hanbel, V, 389.

72 Buhâri, Deavat, 37, Müslim, Hac, 188.

73 Müslim, Kusuf, 8; Tirmizî, Deavat, 23.

74 Buhâri, Ezan, 149; Müslim, Mesacid, 128.

75 Buhâri, Deavat, 39, 44.

76 Buhâri, "Fiten", 17; Müslim, "Fiten", 7.

77 İbn Mâce, "Fiten", 10.

78 İbn Mâce, "Fiten", 12; Ebû Dâvûd, "Fiten", 3.

79 İbn Mâce, "Fiten", 13.

80 Buhâri, "Fiten", 14; Müslim, "Fiten", 26.

81 Tirmizî, "Fiten", 14; Ebû Dâvûd, "Fiten", 4.

82 Buhâri, "Fiten", 9; Ebû Dâvûd, "Fiten", 2.

83 Buhâri, "Fiten", 10; Müslim, "Fiten", 4.

84 Tirmizî, "Fiten", 29.

85 İbn Mâce, "Fiten", 4; Buhâri, "Fiten", 8; Tirmizî, "Fiten", 26

86 Ebû Dâvûd, "Fiten", 6.

87 Tirmizî, "Fiten", 9-11.

88 Tirmizî, "Fiten", 61.

89 Tirmizî, "Fiten", 12.

90 Tirmizî, "Fiten", 3.

kavme azap indiğinde o kavim içindeki bütün insanlara isâbet edeceği⁹¹ vurgulanmaktadır.

Melâhim konusunu müstakil bir başlık halinde ele alan Ebû Dâvûd, ilk babda her asrın başında bir müceddidin gönderileceğine dikkat çektikten sonra melâhimin emarelerine geçer ve bunları Beyt-i Makdis'in onarılması, Medine'nin harap edilmesi, Kostantiniyye'nin fethedilmesi ve Deccal'in ortaya çıkması şeklinde sıralar⁹². Rumlar'la yapılacak savaş "büyük melhame" olarak isimlendirilmekte⁹³, melhametü'l-kübra, Kostantiniyye'nin fethi ve Deccal'in zuhûrunun altı ay içinde vuku bulacağı⁹⁴ belirtilmektedir. Ancak Ebû Dâvûd'da yer alan bir başka rivâyette bu sürenin altı yıl⁹⁵, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yer alan rivâyette ise yedi ay⁹⁶ olduğu kaydedilmektedir. Bu farklılıklar rivâyetlerin muallel olduğunu göstermektedir. Ebû Davud, Kitâbu'l-melhame'nin devamında melhame günü müslümanların çadırının, Şam yakınlarındaki Gûta mevkiinde kurulacağını⁹⁷, melhame günlerinde fitnenin ortadan kaldırılacağını⁹⁸ bildirmekte, Türk ve Habeşliler'i tahrik etmemeyi tavsiye etmekte, onlarla savaşmadıkça kıyâmetin kopmayacağını⁹⁹ ifâde etmekte ve devamında kıyâmet alâmetleri ile ilgili haberlere yer vermektedir.

Kütüb-i Sitte'de yer alan hadisleri konularına ve sıhhat durumlarına göre tertip eden Begavî (ö. 510/1117), melâhim başlığı altında zikrettiğimiz bu rivâyetlere ilâve olarak "gayeleri bir olan iki büyük topluluğun birbirleri ile savaşacakları,"¹⁰⁰ müslümanların yahudilerle savaşacakları¹⁰¹, İran ve Romalılar'la savaşıp oraları fethedecekleri¹⁰² şeklindeki rivâyetlere yer vermektedir¹⁰³.

Hadis kitaplarında fiten ve melâhim kadar olmamakla birlikte "herc" konusuna da yer verilmektedir. Şöyle ki: Hz. Peygamber "herc" günlerinin geleceğini, bu günlerin kıyâmet öncesine rastlayacağını ve giderek

91 Buhârî, "Fiten", 20; Müslim, "Fiten", 5; Tirmizî, "Fiten", 8.

92 Ebû Dâvûd, Melâhim, 3.

93 Ebû Dâvûd, Melâhim, 2; Tirmizî, "Fiten", 35.

94 Ebû Dâvûd, Melâhim, 4; Tirmizî, "Fiten", 35.

95 Ebû Dâvûd, Melâhim, 4.

96 Ahmed b. Hanbel, IV, 189.

97 Ebû Dâvûd, Melâhim, 6.

98 Ebû Dâvûd, Melâhim, 7.

99 Ebû Dâvûd, Melâhim, 8-11.

100 Buhârî, "Fiten", 25; Müslim, "Fiten", 52.

101 Buhârî, "Cihad", 94; Müslim, "Fiten", 52.

102 Müslim, "Fiten", 12.

103 *Mesâbihu's-sünne*, III, 477-487.

artacağını¹⁰⁴, bu günlerde insanın, yanındaki arkadaşından bile emin olamayacağını¹⁰⁵, bu günlerde insanların kötülerinin kalacağını ve yer yüzündeki eşekler gibi çiftleşeceklerini¹⁰⁶, bu olayların kıyâmet kopunca ya kadar devam edeceğini¹⁰⁷, bu günlerde ibâdete yönelmenin hicrete denk sevapla ödüllendirileceğini¹⁰⁸ haber vermektedir.

c. Diğer Kaynaklarda

Fiten ve melâhim kelimeleri ilk dönemden itibaren Kur'ân ve hadisin bu kelimelere yüklediği mânalar arasında tercih yapılarak veya yeni mânalar yüklenerek kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim rivâyetlerde belirtildiğine göre bir defasında Hz. Ömer, yanındakilere: "Hz. Peygamber'in bildirdiği fitneleri hanginiz biliyor?" diye sormuş, mecliste bulunanlardan Hz. Huzeyfe (ö. 36/656), aile, evlat, mal ve komşu yüzünden maruz kalınan fitnelere bahsetmiş, Ömer, "hayır bu fitneleri değil, deniz dalgaları gibi dalgalanacak olan fitneleri kastediyorum"¹⁰⁹ demiştir. İbn Ömer de kendisine sorulduğunda, "Hz. Peygamber döneminde sadece müşriklerle savaştıklarını ve onların dinine girmeyi fitne saydıklarını, şimdi ise insanların iktidar uğruna birbirleri ile savaştıklarını"¹¹⁰ söylemiştir. Her iki örnekte de fitne bir anlamıyla sosyal ve ahlâkî yönden çözülmeyi, diğer anlamıyla ise iktidar mücadeleleri uğruna silaha başvurmayı ve siyasî karışıklıkları ifâde etmektedir. Yakubî (ö. 292/905) de Tarih'inde Hz. Hasan'ın (ö. 50/670) Muâviye (ö. 60/680) ile anlaşmasının gerekçesini "fitnenin zuhûrunun önüne geçilmesi" şeklinde ifâde ederek fitne kelimesine "siyasî ve sosyal alanlarda ortaya çıkacak karışıklık" mânası yüklemektedir¹¹¹. Taberî Tarih'inde verilen bir örnekte ise Abdurrahman b. Şurayh'ın (ö. 167/783) Hz. Ali'nin oğlu İbnü'l-Hanefiyye'ye (ö. 81/700) Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) başına gelenleri hatırlatarak görüşünü öğrenmek istediği, İbnü'l-Hanefiyye'nin cevabında "Bu ona takdir

104 Buhârî, "Fiten", 5; Müslim, "Fiten", 18; Ebû Dâvûd, "Fiten", 1; Tirmizî, "Fiten", 31; İbn Mâce, "Fiten", 10, 25, 26; Ahmed b. Hanbel, I, 439; V, 389.

105 Ebû Dâvûd, "Fiten", 2; Ahmed b. Hanbel, I, 448.

106 Müslim, "Fiten", 20; Tirmizî, "Fiten", 59; İbn Mâce, "Fiten", 33; Ahmed b. Hanbel, IV, 182.

107 Ahmed b. Hanbel, V, 445; *Muvatta*, Kur'ân, 8.

108 Müslim, "Fiten", 26; Tirmizî, "Fiten", 31; İbn Mâce, "Fiten", 14; Ahmed b. Hanbel, V, 25.

109 Buhârî, "Fiten", 17; Tirmizî, "Fiten", 60.

110 Buhârî, "Fiten", 16.

111 Yakubî, *Tarih*, II, 215.

edilmiş bir melhamedir" dediği kaydedilmekte ve bu elim olay kaçınılması imkansız bir hâdise (melhame) olarak ifade edilmektedir¹¹².

Fiten ve melâhim terimlerini ayrı ayrı mânalarda kullananların başında Ebû Dâvûd'un geldiğini belirtmiştik. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Ebu't-Tayyib el-Âbâdî (ö. 1329/1911) de bu yolda yürüyerek fitneyi, "müslümanların arasında çıkan iç savaş, karışıklık ve bozgunculuk", melâhimi ise "müslümanlar ile müslüman olmayanlar arasında cereyan eden savaş" şeklinde tanımlamaktadırlar¹¹³. Kurtubî (ö. 671/1272) de bu terimlere ayrı ayrı mânalar yüklemekte, yakın geleceğe ait olaylara fitne, uzak geleceğe ait olaylara ise melâhim demektedir. "Fiten" başlığı altında Hz. Peygamber'in yakın geleceğe, Hz. Osmân'ın ölümünden sonra başlayan ve daha sonra Emevî-Şiî kavgası şeklinde devam eden olaylara; "melâhim" başlığı altında ise kıyâmete yakın zuhûr edeceği bildirilen savaş, karışıklık ve kanlı olaylara yer vermektedir¹¹⁴. Suliman Bashear de ilk müslüman-Bizans savaşlarıyla ilgili rivâyetleri değerlendirdiği makalesinde melâhimin bu anlamını vurguladıktan sonra zaman zaman Bizanslılar'a karşı yapılan savaşlar için (melâhimu'r-Rum) kullanıldığına dikkat çeker¹¹⁵. Ayrıca çok ölümle sonuçlanan olaylara melâhim, bunun dışında kalan her türlü karışıklığa ise fiten diyenler de vardır. Ahmed b. Hanbel'in Müsned'indeki hadisleri konu başlıklarına göre tasnif eden Ahmed Abdurrahman b. Muhammed el-Bennâ es-Sâatî (ö. 1378/1958) böyle bir yaklaşımla "herc" hadîsini melâhim başlığı altında zikretmiştir¹¹⁶.

"Herc" kelimesi kaynaklarda, fiten ve melâhim terimleri kadar olmasa da önemli bir yere sahiptir. Hadîs kitapları kadar tarih kitaplarında da herc korkusu ve beklentisi önemli bir yer tutmaktadır. İbn Sa'd (ö. 230/845) bu korku ve beklenti ile ilgili olarak şunları kaydetmektedir: Hz. Talha'nın oğlu Musa, Muhtar'ın takibatı sonucu Kûfe'den Basra'ya kaçtığında, kendini ziyaret edenlere, bu fitnelerin sonucunda ashabın kendi aralarında konuştuıkları "herc" in gelmesinden korktuğunu belirtmekte, herc anı insanların sesini duyamayacağı bir dağın tepesinde ölmü beklemeyi yeğlediğini beyan etmektedir¹¹⁷.

112 Taberî, *Târihu'l-ümem*, VI, 13-14.

113 İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetava*, XIII, 255; *Tefsiru Süreti'l-Kevser*, *Mecmuu Resaili'l-Müniriyye*, I, 244; Âbâdî, *Avnu'l-mabûd*, XI, 407-408.

114 Kurtubî, *et-Tezkira*, s. 523-584.

115 Suliman Bashear, *Apocalyptic and Other Materials on Early Muslim-Byzantine Wars: A Review of Arabic Sources*, *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 3, 1, 2 (1991), s. 180.

116 Sâatî, *Fethu'r-Rabbâni*, XXIV, 47.

117 *et-Tabakatü'l-Kübra*, V, 162.

Bu terimlerin İslâmî literatürdeki yaygın kullanımını ise fitnenin her türlü karışıklık, kanlı olay, âfet ve kıyâmet öncesi zuhûr edeceği bildirilen olayları ifâde eden umumî bir terim, melâhimin, fitne esnasında düşmanlarla yapılan ve çok ölümle sonuçlanan hâdiseleri kapsayan daha sınırlı bir ifade, hercin ise müslümanların birbirlerini öldürmesi mânasına gelen bir kelime olduğu şeklindedir.

d. Fiten ve Melâhim Haberlerinin Kaynağı

Hadis ve tarih kitaplarında genişçe yer alan fiten ve melâhim haberlerinin kaynağının ne olduğu konusu literatürde farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Halimî (ö. 403/1012), Kadı İyâz (ö. 544/1149) ve Fahred-din er-Râzî (ö. 606/1209) gibi âlimlerin temsil ettiği görüşe göre bu tür haberlerin kaynağı Hz. Peygamber'dir. Çünkü peygamberler gerek cismânî güçleri, gerekse rûhânî kuvvetleri ile başkalarına benzemezler. Onların zâhirî ve bâtinî duyuları hem derece, hem de keyfiyet itibariyle diğer insanlardan farklıdır. Meselâ onlar uzakları görmekte kalmaz, arkadan ve perde arkasından da görebilir; başkalarının işitemediği sesleri işitir, alamadığı kokuları alırlar¹¹⁸.

Her türlü gaybi bilgileri elde etmeyi "insan nefislerinin fitri özellikleri" ile açıklayan İbn Haldun (ö. 808/1332) ise Mukaddime'de gelecek haberleri ve melâhim olaylarına genişçe yer verir. Peygamberlerin özel bir fitrata sahip olduklarını belirttikten sonra konunun psikolojik yönüne dikkat çeker. Geleceği merak duygusunun insan fitratında bulunduğunu belirtir ve bu duygu dolayısıyla insanlık tarihi boyunca devamlı gelecekte haber verdiğini iddia eden falcı, kâhin, münecim gibi insanlar bulunmuştur¹¹⁹, der.

İbn Haldun'un belirlemelerine göre gelecekle ilgili haberler dünyanın sonu, çeşitli krallıkların hükümlerine, yapacakları savaşlar ve akîbetleri gibi geniş kitleleri ilgilendiren ve merak uyandıran konuları kapsamaktadır. İbn Haldun bu tür haberlere örnek olarak Yemen ve Habeş hükümdarlıklarının akîbeti, Kisra'nın geleceği, İslâm'ın doğuşu gibi olayları vermektedir. Araplar'dan Şık ve Satih'i, Berberilerden Musa b. Salih'i bu tür haberleri bildiren kişiler olarak zikretmektedir¹²⁰.

Günümüzde de birçok yazar dikkatleri bu noktaya çekmektedir. Meselâ Macdonald (ö. 1943), bu haberlerin bir kısmını Peygamber'in bil-

118 Elmalı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 1090-1091.

119 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 821.

120 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 822.

dirdiği gaybî haberler olarak mütâlaa etmekle beraber, aralarında sosyal ve psikolojik faktörlerin etkisiyle ortaya çıkmış birçok haber olabileceğini vurgulamaktadır.¹²¹ Bazı fiten ve melâhim haberlerinde oldukça karamsar tabloların çizilmesi; örneğin zamanın devamlı kötüye gideceği¹²², her yeni fitnenin bir öncekini unutturacak kadar kötü olacağı¹²³, karışıklıklar çıkınca bir daha dürmeyeceği¹²⁴ şeklindeki karamsar rivâyetler bu iddiaları bir ölçüde destekler mahiyettedir. Çünkü İslâm ümmeti bu rivâyetleri haklı gösterecek üzücü olaylara sahne olmuştur. Ancak işlerin devamlı kötüye gittiği düşüncesinin vakıalarla bütünüyle kesiştiğini söylemek zor olduğu gibi, "zorba yönetimden sonra sünnet geleneğine bağlı hilâfetin geleceği"¹²⁵, insanların sadaka verecek fakir bulamayacakları¹²⁶ tarzındaki iyimser rivâyetlerle uyuşmamaktadır.

İbn Haldûn, İsrailoğulları'nda fitne ve melâhim haberlerinin peygamberlere dayandığını vurgulamaktadır.¹²⁷ İbn Hacer ise *Lisânu'l-mizân*'da fiten ve melâhim haberlerinin bir kısmının islâm âlemine ehl-i kitap kanalıyla geçtiğine ve melâhimin İsrailiyyât menşeli olduğuna işaret eder.¹²⁸ Gerçekten birçok müellife göre bu haberlerin büyük bir kısmı Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), Temimü'd-Dârî (ö. 40/661), Ka'bulahbâr (ö. 32/652) gibi yahudi ve hıristiyan iken müslüman olan kişilere dayanmaktadır.¹²⁹ Bu hususa Kurtubî şöyle bir örnek vermektedir: Sıffîn'e vardıklarında Ka'b: "Bu bölgede akan müslüman kanı kadar kan, başka bir yerde akmayacaktır" der. Kays kızarak: "Sadece Allah'ın bildiği bu nevi haberleri nereden çıkarıyorsun?" karşılığını verir. Ka'b'ın cevabı şudur: "Yeryüzünde bir karış toprak yoktur ki, kıyâmete kadar orada olacaklar Musa'ya indirilen Tevrat'ta yazılı olmasın."¹³⁰ Taberî ise şu örnekleri vermektedir: Yahudî Re'sul-Calût (Hz. Hüseyin'i kastederek) bir peygamber oğlunun Kerbelâ yakınında öleceğini¹³¹, Ka'b'ın oğlu da Amr b. Sa'id'in ölümünü¹³² haber verirler. Bu tür haberlere kaynaklık eden kitapların "kütübü kadîme" (eski kitaplar), Daniel kitapları şeklinde

121 Bk. "Kıyâmet", *İA*, VI, 779.

122 Buhârî, "Fiten", 5; Tirmizî, "Fiten", 25.

123 Buhârî, "Fiten", 6.

124 Tirmizî, "Fiten", 32.

125 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 273.

126 Buhârî, "Fiten", 25.

127 İbn Haldûn age, II, 822.

128 İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, I, 13.

129 Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffa*, V, 525; İbn Haldun, age, II, 823.

130 Kurtubî, *et-Tezkira*, s. 543.

131 Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, V, 393.

132 Taberî, age, VI, 142.

zikredilmesi¹³³ de rastlantı olmasa gerektir. Kaynaklarda Ebu'l-Âliye'nin, Tüster fetholunduğu zaman Hürmüzan'ın beytü'l-malında Daniel'e ait olduğu sanılan bir cenâze ve bu cenâzenin başucunda bir kitap bulduklarını, bu kitâbı Hz. Ömer'e ulaştırdıklarını, onun da Arapça'ya çevirmesi için Ka'b'a gönderdiğini belirttiği kaydedilir. Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) ve Makdisî (ö. 355/966) ise Ebu'l-Âli'nin "bu kitabı ilk okuyan kişinin kendisi olduğu, kıyâmete kadar olacak fitnelerin bu eserde yer aldığı" rivâyetine yer verirler¹³⁴.

Araştırmalar, bu tür eserlerin İslâm öncesine dayanan bir geleneği olduğunu gösteriyor. Fuad Sezgin, Daniel'e nisbet edilen melhame risaleleri yanında, Büyük İskender'e ait olduğu iddia edilen Melhametü's-Sana ale'l-kevâkibi's-seyyâreti's-seb'a, Plotemaios'un (ö. 168) Daniel'den rivâyet ettiği kaydedilen Kitâbu'l-melhame ve Hippokrates'e (M.Ö. 460-377) ait olduğu belirtilen Melhametü Daniel isimli risalelere yer verirler¹³⁵.

İbn Haldun'a göre İslâm âleminde Cafer es-Sadık (ö. 148/765) ve Ehl-i beyt'in ileri gelenleri gibi ilk dönem müslümanlarına nisbet edilen fiten ve melâhim haberleri keşf ve ilhama, daha sonraki dönemlerde yaşayan kişilere nisbet edilen haberler ise felsefe ile beraber İslâm âlemine giren ve ulum-i dahile içinde yer alan ilm-i nücûma dayanmaktadır. Üçüncü bir kaynak ise daha çok Şîa'nın başvurduğu cefr ilmidir. Zeydiyye'nin imamlarından Harun b. Said el-İclî (ö. 145/763), Cafer es-Sadık'a ait olduğunu iddia ettiği bir kitaptan Ehl-i beyt'e mensup kişilerin başına gelecek olayları bu ilim vasıtasıyla tespit ettiğini ileri sürmekteydi. İbn Teymiyye, Ehl-i beyt'e mensup kişilere dayandırılan bu tarz bilgileri reddederek bunların İhvân-ı safa ve batınîlerin uydurması olduğunu kaydetmektedir¹³⁶. Çeşitli mevzuat kitaplarında da Hz. Ali (ö. 40/661), Cafer es-Sadık (ö. 148/765) ve Musa Kazım (ö. 183/199) gibi Ehl-i beyt'e mensup kişilere isnad edilen rivâyetlerde "cefr ve melâhim haberlerinin aslı yoktur" denilmektedir¹³⁷.

İstikbal haberlerinin Şîa geleneğinde özel bir yeri vardır. Onlara göre bu tür bilgiler miras yoluyla intikal eder. Peygamberler bilgilerini kendisinden sonraki peygambere miras bırakırlar. Hz. Muhammed ise bütün peygamberlerin bilgilerini kendisinde toplamıştır. Peygamberimiz'e hak vaki olacağı zaman Cebrail gelerek günlerini tamamladığını

133 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 362.

134 Nuaym b. Hammad, *Kitâbu'l-fiten*, s. 18-19; Makdisî, *el-Bed' ve't-târih*, II, 165.

135 Fuad Sezgin, *GAS*, VII, 43-46, 64, 212, 314-317.

136 İbn Teymiyye, *Mecmu'u Fetâvâ*, IV, 77, 79.

137 M. Derviş el-Hut, *Esna'l-metalib*, s. 372.

bildirmiş, ilim mirasını ve nübüvvet esasını Ali'ye bırakmasını söylemiştir. Ali de bu ilmi kendisinden sonra gelecek olan imamlara miras bırakmıştır. Bu duruma göre her bir imamın yanında hem bütün peygamberlerin bilgileri hem de kendisinden önceki imamların bilgileri bulunmaktadır¹³⁸. Miraç gecesi Hz. Peygamber'e cennetlik ve cehennemliklerin isimlerini içeren bir sahife ile, daha sonra Ali'ye teslim edilen iki sahife verilmiştir¹³⁹. Hz. Peygamber tarafından Ali'ye yazdırılan sahafede kendisinin vefatı esnasında vuku bulan bütün olaylar, kızı Fatıma (ö. 11/632), torunları Hasan ve Hüseyin'in öldürülmeleri ve kıyâmete kadar olacak şeylerin hepsi yazılı idi. Bir defasında İbn Abbas (ö. 68/687) bunu Hz. Peygamber'in elinde görüp kendisine okumasını istemişti. O da okumaya başlamış fakat Hüseyin'in ölümüne gelince hıçkırıkları artmış ve okumayı yarıda kesmek durumunda kalmıştı. Bir defasında da Cabir b. Abdullah (ö. 78/697) bu sahafeyi Hz. Fatıma'nın yanında görmüştür. Cafer es-Sadık ise bu sahafeyi Abdullah b. Fazl el-Haşimî'ye göstermiş, Abdullah onu yazısız beyaz bir sahife halinde görmüş, imam eli ile sahafeyi silince yazılar ortaya çıkmış ve kendi adını da bu sahafede görmüştür¹⁴⁰. Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye bu sahafeyi babalarının mirası olarak kardeşleri Hasan ve Hüseyin'den almış ve oğlu Ebû Haşim vasıtasıyla Abdullah b. Abbas'ın torunu Muhammed b. Ali'ye ulaştırmıştır. Bu sahafede Abbâsî devletinin başına gelecek olaylara dair bilgiler bulunduğu için ona "Sahifetü'd-devle" de denilmiştir.

Şîa'nın gayb haberlerini elde ettiği diğer bir kaynak da Hz. Fâtıma'ya ait olduğu iddia edilen Mushaftır. Bir iddiaya göre bu mushafı Hz. Peygamber Ali'ye yazdırmıştır. Bir başka iddiaya göre ise Hz. Peygamber vefat edince Fâtıma çok üzülmüş, bunun üzerine Cebrail gelerek onu teselli etmiş, babasından haberler vermiş, soyundan kişilerin başına gelecek olayları bildirmiştir. Bu kitapta kıyâmete kadar vaki olacak bütün olaylar ve gelecek meliklerin isimleri bulunmaktadır¹⁴¹.

Bu rivâyetler Şîa'da istikbâl haberleri üretmek için uygun zemini hazırlamış ve arkasından birçok haber ortaya atılmıştır. Beyaniyye gibi gullattan olanlar, Hz. Ali'nin gayptan haber vermesi, Hayber kalesinin kapısını sökmesi gibi davranışlarını ona ulûhiyyetin hulûl ettiği şeklinde izah etmekten çekinmemişlerdir¹⁴². İmamların bazı olaylar karşısında pasif

138 Ali Nemazî, *Müstedrekü Sefineti'l-bihar*, VI, 192.

139 Ali Nemazî, age, VI, 194.

140 Ali Nemazî, age, VI, 195-196.

141 Ali Nemazî, age, VI, 198-201.

142 Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 152.

kalışını ise sonucun taraflarından bilinmiş olmasına bağlamaktadırlar. Bu tür haberler zaman zaman sünnî kaynaklarda da yer almaktadır. Örnek olarak Taberî'nin Târih'inde yer alan "Hz. Hüseyin'in babasından 'Hicaz'da bir koyunun şerefi çiğnenecek' sözünü duyduğu için isyan etmediği"¹⁴³, kaderine boyun eğdiği, Muhtar'ın da kendini büyük zafer kazanacak Sakifli olarak gördüğü için ortaya çıktığı" şeklindeki rivâyetleri zikredebiliriz¹⁴⁴.

III. FİTNELERİN ZUHURU

a. Hz. Peygamber'in Medîne'de Kurduğu Yeni Düzen

Hz. Peygamber'in hicretinden önce Medine'de çeşitli kabilelere mensup putperest Araplar, Yahûdî ve Hıristiyanlar yaşamaktaydı. Hicret sonrası bunlara Ensâr ve Muhâcirler de eklenmiştir. Medîne'de İslâm'dan önce kişiler ve gruplar arasındaki ilişkiler "kabîlecilik" temeline dayanmaktaydı. Tüm gruplar üstünde merkezî bir otorite bulunmaktaydı. Bu nedenle de kabîleler ve gruplar birbirleri ile savaş halinde idiler. İç huzursuzlukları giderecek, bütün grupları bir arada tutacak, iç rekâbeti körüklemeyen ve dengeyi sağlayan bir mekanizmaya ihtiyaç vardı. Hz. Peygamber'in Medine'de hazırladığı yurttaşlık antlaşmasına baktığımız zaman tüm bu unsurları orada bulabiliriz. Söz konusu antlaşmanın ilk maddesinde: "Kureyş ve Yesrib'den mümin, müslüman, onlara katılan ve onlarla beraber hareket eden insanların başkalarına karşı bir millet oluşturduğu vurgulanmakta, Medineli olma (komşuluk-hemşehri-lik) parolası ile kan esasına dayanan ayırimcılık geri plana itilmektedir. Antlaşmayı imzalayan bütün kabilelerin adı zikredilerek aralarındaki denge kurulmaktadır"¹⁴⁵. Hz. Peygamber bu grupların tümünün üzerinde hakem olmuş, aralarında ayrılık faktörü olan "kanbağı" yerine hak, adâlet, doğruluk temellerine dayanan bir anlayışı ikâme etmiştir. Bu yeni toplumda Medine'de oturan herkes tabîi üye kabul ediliyor; işler istişâre ile görülüyor. İhtilâf vukûunda Hz. Peygamber'in hakemliğine baş vuruluyordu. İç barışı bozanlara elbirliği ile karşı konuluyordu. Medine'ye kastedenlere karşı beraberce savunma yapılıyordu. Nitekim bu yeni oluşuma karşı çıkan Mekkeliler'e karşı kazanılan Bedir Savaşı, Me-

143 Taberî, *Tarihu'l-ümem*, V, 384.

144 Taberî, *age*, VI, 114-115.

145 Bk. M. Hamîdullah, *Mecmuatü'l-vesâiki's-siyâsiyye*, s: 57-62; a. mlf., *İslâm Peygamberi*, trc. Said Mutlu, İstanbul 1966, I, 122-134.

dineliler'i daha da birbirlerine bağlamıştır. Bu dayanışma yer yer Yahûdî ve münâfıklar tarafından bozulmak istenmesine rağmen¹⁴⁶ Hz. Peygamber buna müsâade etmemiş ve Mekke'nin fethine kadar sürüp gitmiştir. Mekke fethedilince bazı Medîneliler'de Hz. Peygamber'in Medine'yi merkez olarak kabûle devam edeceğini belirtmesi bu endişeleri ortadan kaldırmıştır¹⁴⁷. Mekke'nin fethi sonrası çıkarılan genel af, Arap Yarımadası'nın her tarafından insanların müslüman olmasını ve bu topluluğa katılmasını sağlamış ve böylece Medine'de tesis edilen toplum modeli, bir taraftan yarımada'nın tümünü içine alırken, öte yandan devleti oluşturan unsurların büyük çoğunluğunun İslâmı kabul etmesini doğurmuş ve bunun sonucunda da sadece İslâmî tabana dayanan bir devlet yapısına dönüştürmüştür.

Özet olarak söyleyecek olursak Hz. Peygamber, Arap Yarımadası'nda İslâm'ın getirdiği evrensel değerlere dayanan sosyal, ekonomik, siyasî ve askerî faktörlerin dengelendiği bir merkezî otorite tesis etmiştir.

Hz. Peygamber devrinde kabîlelerin bu topluluğa katılımı Medine'ye gelip Hz. Peygamber'e biat etmeleri şeklinde oluyordu¹⁴⁸. Ancak Hz. Peygamber'in vefâtından sonra biat konusunun nasıl olacağı belirtilmemiştir. Genel kanaate göre biat şahsî idi; yani biat edeni sadece edilen şahsa bağlamaktaydı. Hz. Peygamber'in vefâtından sonra bazı kabîleler bu kanaatla hareket ederek kendilerini serbest hissetmişlerdi¹⁴⁹. Ortaya çıkabilecek karışıklıkları önlemek için Hz. Peygamber'in yakın çevresinde yer alan ve bu yeni nizâmı iyi kavramış bulunan sahâbîler harekete geçtiler. "Peygamber öldü, ama vekîli var (Halîfetü Rasûlillah)" diyerek halîfe kavramını ortaya attılar¹⁵⁰. İlk halîfenin ensâr yerine muhâcirlerden seçilmesi de yeni bir denge unsuru olmuştur. Şöyle ki muhâcirler Medine'de bir nevi gruplar üstü idiler. Ensâr ise en azından Evs ve Hazrec olarak iki büyük kola ayrılıyordu. Bunlardan biri olsaydı, diğersinin tepkisi ile karşılaşabilirdi. İlk iki halîfenin icraatlarına baktığımız zaman bu dengelere titizlikle dikkat edildiğini, başka bir tabirle Hz. Peygamber'in sünnetine (siyâsetine) dikkatle uyulduğunu görürüz.

146 Benî Kaynuka (2/624), Benî Nadir (5/626), Benî Kureyza (5/627) ve Hayber'in fethine (7/628) sebep olan olaylar bu teşebbüslere örnek olarak gösterilebilir.

147 Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 10.

148 Welhausen, *age*, s. 10.

149 Hz. Ebû Bekir devrinde zekât vermek istemeyen ve irtidâd eden topluluklar örnek gösterilebilir; bk. Taberî, *age*, III, 249 vd.; Ahmet Akbulut, *Sahâbe Devri Siyasî Hâdiseleri*, s. 135-137.

150 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 183; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 10-11; Welhausen, *age*, s. 17.

b. İlk Fitne ve Bazı Fitne Olayları

Müslüman âlimlerin çoğunluğu İslâm âleminde zuhûr eden ilk fitne olarak Hz. Osmân'ın şehid edilmesi (35/656) sonucu ortaya çıkan siyasî bunalımı kabul ederler¹⁵¹. Hz. Peygamber'in "deniz dalgaları gibi dalgalanacağımı" ve "yağmur katreleri gibi yağacağımı" haber verdiği fitneler bu olaya yorumlanır¹⁵². Buhârî'de yer alan bir rivâyette Saîd b. Müseyyeb'in (ö. 94/713) "ilk fitne (Hz. Osmân'ın öldürülmesi) Bedir ashabından, ikinci fitne (Harre olayı) Hudeybiye ashabından kimseyi bırakmadı"¹⁵³ demesi de bu görüşü desteklemektedir. Taha Hüseyin (ö. 1393/1973) Hz. Osmân'ın öldürülmesi olayını "ilk fitne" olmanın yanında "büyük fitne" olarak da nitelendirmektedir¹⁵⁴. İçlerinde Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî'nin de bulunduğu bazı âlimler ise ilk fitne olarak Hz. Hüseyin'in şehid edilmesini göstermektedirler. Ancak bu görüş hadîslerde ilk fitne hakkında verilen bilgilere uymadığı gerekçesiyle benimsenmemiştir¹⁵⁵. Müsteşriklerden G.H.A. Juynboll "başkaldırma" mânasında ilk fitnenin Abdullah b. Zübeyr'in Emevî iktidarına karşı isyân etmesi (63/683) ile ortaya çıktığını¹⁵⁶, Schacht ise Emevî halifesi Velîd b. Yezîd'in öldürülmesi ile (126/744) zuhûr ettiğini¹⁵⁷ belirtirler. Schacht'ın bu kanaati isabetli değildir. O, İbn Sîrîn'e (ö. 110/728) isnâd edilen ve hadîs rivâyetinde sened arama ihtiyâcının fitne üzerine başlandığını bildiren rivayet de¹⁵⁸ söz konusu edilen fitnenin Velîd b. Zübeyr'in ölümü ile ortaya çıkan fitne olması gerektiğini, buradaki 110/728 yılında ölmüş olan İbn Sîrîn'in kendisinden sonra meydana gelen bir olaydan söz edemeyeceğini, dolayısıyla mezkur rivâyetin ona atfedilmiş yalan bir haber olduğunu iddia etmektedir.

Schacht'ın bu iddiasını garip karşıladığını belirten Talat Koçyiğit, bu konuya temas ettiği bir makâlesinde şöyle demektedir: "Eğer İslâm tarihinin ilk bir buçuk asrında Velîd b. Yezîd'in öldürülmesine müncer olan fitneden başka ve daha mühim fitneler olmasaydı, bu müsteşrike bir de-

151 Bk. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 41; Cahız, *el-Osmâniyye*, s. 173; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 422; Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübra*, II, 249.

152 İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, XXVII, 15.

153 Buhârî, "Megâzi", 12.

154 Nitekim bu konuda yazdığı eserine "*el-Fitnetü'l-kübrâ*" adını vermiştir.

155 İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, XV, 195-196; Aynî, *Umde*, XIV, 113.

156 Juynboll, "The Date of the Great Fitna", *Arabica*, XX-II, 142-159; Muslim's Introduction to his Sahih, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, sy. V, 1984, s. 303-308.

157 Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1975, s. 36-37.

158 Bk. Müslim, "Mukaddime", s. 7.

receye kadar hak verirdik, oysa ki İslâm tarihinde üçüncü halife Osmân b. Affân'ın şehit edilmesi ile neticelenen ayaklanma "fitne" olarak isimlendirildiği gibi, Cemel ve Sıffin harpleri ve İbn Zübeyr hadisesi de bu fitnenin devamından başka bir şey değildir.¹⁵⁹

İslâm âleminde yaygın olarak kabul edilen görüş ise ilk fitnenin Hz. Osmân'ın şehid edilmesi ile başladığı, Cemel Vakası (36/656), Sıffin Savaşı (37/657), Haricî ayaklanmaları, Harre olayı (63/683), Haccâc b. Yûsuf'un Mekke'yi muhâsara etmesi ve Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesi (73/692) gibi fitne olaylarının bunu takip ettiği şeklindedir.

Şimdi bu olayların nasıl vuku bulduğunu daha yakînen tanımaya çalışalım.

c. Hz. Osmân'ın Öldürülmesi Sonucu Ortaya Çıkan Fitneler

Hz. Ebû Bekir ve Ömer hilafetleri dönemlerinde içeride dengeleri gözetken bir siyâset takip ederlerken, mesâîlerinin büyük kısmını dışa, müsülûman olmayan unsurlarla mücâdeleye hasretmişlerdir. Bilindiği gibi Hz. Ebû Bekir önce irtidâd olaylarını bastırmış¹⁶⁰, arkasından da Hz. Peygamber devrinde hazırlıklarına başlanılan Sûriye seferini gerçekleştirmişti¹⁶¹. Ömer ise mesâîsinin büyük bir kısmını fütûhâta ayırmıştı¹⁶². Ömer ölümünden önce hilâfeti şûrâya havâle etmiş, şûrâ üyeleri de aralarında en yaşlı ve mülâyim kişi olan Osmân'ı hilâfet görevine getirmişlerdir. Osmân döneminde fetihler devam etmesine rağmen¹⁶³, iç problemlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Osmân'ın Ömer gibi tüm otoriteyi elinde toplayan bir lider olmamasından, en çok kabîlesi Ümeyyeoğulları yararlanmıştı. Bu döneme yöneltilen eleştirilerin başında Emevî unsuruna ağırlık verildiği, yakınların kayırıldığı, bazı kişilere maddî imkânlar sağlandığı, merkezî otoritenin zayıfladığı ve valilerin etkisinin arttığı şeklinde iddialar gelmektedir¹⁶⁴. Bu iddiaların doğruluğunu burada tartışmak makalenin boyutlarını aşacaktır. Bu itibarla söz konusu iddiaları destekleyen bazı olaylara işaret etmekle yetineceğiz. Hz.

159 Talat Koçyiğit, "İbn Şihâb ez-Zühri", *AÜİFD*, XXI, 72-74.

160 Bk. Taberî, age, III, 249 vd.

161 Taberî, age, III, 226.

162 Taberî, age, III, 434, 445, 480.

163 Bu dönemde Afrika'da, Mısır'dan başka Trablus, Berka ve Merakeş İslâm devletine katılmış, İran'ın fethi tamamlanmış ve Afganistan, Horasan, Türkistan İslâm devletine ilâve edilmiştir; bk. Ö. Rıza Doğrul, *Sadr-ı İslâm*, VIII, 14.

164 Ö. Rıza Doğrul, age, VIII, 35-46; Welhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, s. 112-115; Ahmet Akbulut, age, s. 164-167.

Osmân'ın Medine'de Mervân'ı kendine husûsî kâtip yapması, Kûfe Valiliği'ne ana bir kardeşi Velid b. Mugîre'yi, Mısır Valiliği'ne Abullah b. Ebî Sarh'ı, Basra Valiliği'ne çok genç yaşta olan Abdullâh b. Âmir'i ataması, Muâviye'yi Şam Valiliği'nde tutması, Emevî unsurları desteklediğini gösteren örneklerden bazılarıdır. Bunlara Mecûsî ve Yahûdiler'in ilerleyen ve genişleyen İslâm devletinin hızını kesme, engelleme teşebbüsleri de eklendiğinde, sistemin önünde büyük problemlerin bulunduğu ortaya çıkmakta-dır¹⁶⁵.

Osmân'ın bu tür yaklaşımları, kabîleler arasında kurulmuş olan dengeyi bozmaktaydı. Bu nedenle hem diğer şûrâ üyeleri, hem de Ebû Zer, İbn Mes'ûd, Abdurrahmân b. Avf, Ammâr b. Yâsir, Ka'b gibi ashâbın ileri gelenleri Osmân'a muhâlefet etmekteydiler. Hatta şikâyetlerin yoğunlaşması üzerine Hz. Ali bir defasında bizzat kendisi giderek, bir defasında ise oğlu Hasan'ı göndererek halkın şikâyetlerini bildirmiş, uyarılarda bulunmuştur¹⁶⁶. Ayrıca hicrî 34'te bir grup sahâbî toplanarak Osmân'ın icraâtını değerlendirmiş, Amr b. Abdillâh et-Temîmî'yi göndererek uygulamalarını yanlış buldukları uyarısında bulunmuşlardır¹⁶⁷. Ertesi yıl Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelen heyetler, bölgelerindeki valilerden şikâyetçi olduklarını bildirmişler ve görevden alınmalarını istemişlerdir. Osmân bu istekleri reddedince Ali devreye girerek aralarını bulmuş ve yapılan anlaşmaya göre Halife, söz konusu valileri görevden almayı kabullenmiştir. Ancak Hz. Osmân'ın kâtibi Mervân'ın halife adına Mısır Valisi'ne mektup yazıp altına da halifenin mührünü basarak kölesi ile Mısır'a göndermesi üzerine yolda durumu farkederek isyâncılar, Medine'ye dönerek Osmân'ı muhâsara ederler ve görevden çekilmesi, aksi takdirde onu öldürecekleri tehdidinde bulunurlar. Hz. Osmân isyâncıların "hilâfeti bırakma" isteklerini, Hz. Peygamber "Allah'ın bana giydirdiği gömleği çıkarmamamı istedi"¹⁶⁸ diyerek reddeder. Hz. Osmân'ın evi yaklaşık 49 gün muhâsara altında tutulduktan sonra hicretin 35. yılı 18 Zilhicce Cuma günü içeri giren isyâncılar onu şehîd ederler. Cenaze üç gün bekletildikten sonra sayıları 4 ile 7 kişi arasında değişen bir grup tarafından namazı kılınarak defnedilir¹⁶⁹.

165 Ö. Rıza Doğrul, Sadr-ı İslâm, VIII, 27-28. Burada Hz. Ömer'i öldürenin Ebû Lü'lü' adında bir İranlı ve onun arkasında da eski İran prensi Hürmüzân olduğu iddiâları ile Yahûdî İbn Sebe'nin fitneleri hatırlanmalıdır.

166 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VII, 168; İbn Abdırabbih, *İkdu'l-ferid*, IV, 308.

167 Taberî, *Tarih*, IV, 333.

168 Tirmizî, "Menâkıb", 18.

169 Bk. Taberî, *Tarih*, IV, 330-340; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 170-176.

Hız. Osmân'ın bu şekilde öldürülmesi, müslümanları siyâsî bakımdan Hâşimî, Emevî gibi hiziplere bölmüş; Kûfe, Basra ve Mısır gibi şehirlerin İslâm devletinin merkezi olma rekâbetini başlatmış¹⁷⁰, hilâfet hakkının kılıçla devralınması çığırını açmış ve bir daha kapanmayacak olan fitnelerin kapısını aralamıştır. Kapı bir defa aralanınca da arkasından "fitne" olarak nitelendirilen olaylar gelmeye başlamıştır. Bunların başında Cemel Vak'ası gelmektedir. Hız. Âişe, Hız. Osmân'ın yönetimine muhâlif olanlardan biriydi. Bunun nedeni kesin bilinmemekle beraber kendisine ulaşan şikâyetlerin bu hususta büyük bir payının olduğu tahmin edilmektedir. Medine'de işler karışıp Hız. Osmân da âsiler tarafından muhâsara edilince Hız. Âişe hacca gitmeye karar vermiş, vazgeçmesi için Mervân'ın ısrarlarına rağmen de kararından dönmemiştir. Şûrâ üyelerinden olan Talhâ ve Zübeyr de benzer tavır içindeydiler. Ancak bunlar Hız. Osmân'ın şehîd edilmesi ve Ali'ye biat esnâsında Medîne'de idiler. Kaynaklarda, Hız. Ali'ye biat ederek ondan Basra ve Kûfe valiliklerini istedikleri, verilmeyince de umre yapmak bahânesiyle Mekke'ye gittikleri ve orada tavır değiştirerek Ali'nin aleyhine geçtikleri kaydedilmektedir¹⁷¹. Daha önceden Ali'ye kırgınlığı olan Âişe'nin de bunlara katılmasıyla Ali'ye karşı ilk muhâlefet cephesini oluşturmuşlardır. Bu gruba daha sonra Yemen Valisi Ya'lâ b. Ümeyye (ö. 37/657), eski Basra Vâlisi Abdullâh b. Âmir (ö. 59/679) ve Hız. Osmân'ın kâtibi Mervân b. Hakem (ö. 65/685) katılmışlardır¹⁷². Grup, aralarında yaptıkları istişâre sonucu Basra'ya gitmeyi ve Osmân'ın kanını istemeyi kararlaştırmıştır. Hız. Âişe, Talhâ ve Zübeyr'in Basra'ya gittikleri haberini alan Hız. Ali de Basra'ya gitmek üzere yola çıkmış ve 9 Aralık (36/956)'ta iki ordu karşı karşıya gelmiştir. Tarihe "Cemel Vak'ası" olarak geçecek olan bu savaşta başta Talhâ ve Zübeyr olmak üzere yaklaşık 10.000 müslüman öldürülmüştür¹⁷³. Bu savaştan sonra Hız. Ali Kûfe'yi başkent yapmış ve Medine merkez olmaktan çıkmıştır¹⁷⁴.

Hız. Osmân'ın öldürülmesinden sonra zuhûr eden ikinci fitne ise, Sıffin savaşıdır. Hız. Ali Cemel Savaşı'nda Talhâ ve Zübeyr'i saf dışı bırakınca sıranın kendisine biat etmeyen Şam Valisi Muâviye'ye geldiğini

170 Nitekim Hız. Osmân'ın ölümünden sonra Mısırlılar Hız. Ali'yi, Kûfeliler Zübeyr'i ve Basralılar Talhâ'yı tutmuşlardır; bk. Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 8.

171 Ömer Rızâ Doğrul, *Sadr-ı İslâm*, IX, 48; Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-kübrâ*, II, 25-27.

172 İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 208.

173 Taberi, *Tarih*, IV, 506-541; Welhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, s. 121.

174 Ömer Rızâ Doğrul, *Sadr-ı İslâm*, IX, 55-66; Welhausen, *İslâmın En Eski Tarihi-ne Giriş*, s. 121; *Arap Devleti'nin Sukûtu*, s. 24-25.

düşündü ve bu yönde hazırlıklara başladı. Kûfeliler'den söz aldıktan sonra Muâviye ile temâsa geçip kendisine itâat etmesini istedi. Ancak bu temaslar netice vermedi¹⁷⁵. Zaten başından beri Ümeyye yanlısı tavır sergileyen Süriyeliler'i, Kûfe'nin başkent yapılması daha da kızdırmıştı. Bu nedenle savaş kaçınılmazdı. İki ordu 37/657 tarihinde Siffin'de karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşta Ali taraftarlarının zafere yaklaştığı sırada Muâviye yanlıları mushafları mızraklara takarak havaya kaldırıp konuyu Kur'ân'ın hakemliğine bırakmayı istemişlerdir. Böylece hâkeme baş vurmak üzere savaşa son verilmiştir. Bu savaşta takriben 45.000 Muâviye ve 25.000 Ali yanlısı olmak üzere toplam 70.000 müslüman öldürülmüştür¹⁷⁶.

Üçüncü fitne de Hâricî isyânlarıdır. Hâricîler, Hâkem Olayı'ndaki tutumları dolayısıyla tarafların küfre düştüklerini, hatta kendilerinin de buna iştirâkle aynı konumda olduklarını ancak pişmanlık duyarak tövbe ettiklerini söyleyip, Ali'yi de tövbeye çağırın ve kabul etmeyince ondan ayrılıp Dicle Nehri'nin karşı kenarında Nehrevân diye isimlendirilen yerde toplanan kişilerdir. Bunlar başlarına Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi (ö. 38/658) halife seçerek onun bütün müslümanların halifesi olduğunu ilân etmişlerdir. Bu, siyâsî bakımdan isyân demektir. Bu nedenle Hz. Ali onlara karşı askerî kuvvet kullanmaya karar vermiştir. 37/658'de Nehrevan'da aralarında cereyan eden savaşta yaklaşık 2.800 Hâricî öldürülmüştür¹⁷⁷.

Nehrevan olayından kurtulan Hâricîler, Hz. Ali'nin ölümünden sonra bir araya gelerek Muâviye ile savaşa girişmişler, ancak başarılı olamamışlardır. Muâviye Irak'ı ele geçirmiş, Nuhayla'daki karargâhında bulunurken hucûma geçerek bir birliğini bozguna uğratmışlar, bunun üzerine Muâviye Kûfeliler'e baskı yaparak Hâricîler'i cezalandırmalarını istemiş, onlar da bu baskıya boyun eğerek Hâricîler'i kılıçtan geçirmişlerdir¹⁷⁸.

Hz. Ali'nin şehid edilmesi ve Muâviye'nin Hz. Hasan'la anlaşması sonrası olaylar nisbeten sakinleşmişti. Ancak Muâviye kendisi hayatta iken oğlu Yezîd için biat almaya kalkışınca ortalık tekrar alevlenmiştir.

175 Taberî, *Tarih*, V, 5; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254-255; Ö. Rıza Doğrul, *Sadr-ı İslâm*, IX, 76.

176 Taberî, *Tarih*, V, 48 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253 vd; Welhausen, *Arap Devleti'nin Sükûtu*, s. 25-27; Bu savaş hakkında Nasr b. Muzahim el-Minkarî'nin (ö. 212/827) yazmış olduğu "*Vak'atü Siffin*" (Kâhîre 1382) isimli eseri anmalıyız.

177 Taberî, *Tarih*, V, 72 vd; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 285-290; Ö. Rıza Doğrul, *Sadr-ı İslâm*, IX, 90-92; Wellhausen, *Arap Devleti'nin Sükûtu*, s. 39-40; *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî, Siyâsî Muhâlefet Partileri*, s. 21-26.

178 Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî, Siyâsî Muhâlefet Partileri*, s. 26-27.

Nitekim Muâviye Medîne'de bu isteğini dile getirince Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdurrahmân b. Ebi Bekr gibi sahâbiler karşı çıkmışlar ve Muâviye'den çekindikleri için Mekke'ye gitmeyi tercih etmişlerdi¹⁷⁹. Arkalarından Mekke'ye giden Muâviye isteğini orada da dile getirir. Mekkeliler'i korkutarak biat alıp Medine'ye döner. Onlardan da biat aldıktan sonra görev yeri olan Sûriye'ye gider¹⁸⁰. Muhâlefet cephesinde bulunan İbn Ömer ve İbn Abbâs, Medîne'ye döndüklerinde halkın biat ettiğini öğrenince onlara tabi olarak biat ederler¹⁸¹. Hicretin 60/680. yılı Receb ayında Muâviye ölünce Kûfeliler Hz. Hüseyin'i kendisine biat etmek üzere Kûfe'ye davet ederler. O da bu davete uyararak Kûfe'ye gider. Hz. Hüseyin 10 Muharrem 61/680'de Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs kumandasındaki Yezîd'e bağlı askerler tarafından öldürülünce Mekke ve Medîne'de muhâlefet hızlanmaya başlar. Mekke'de Abdullâh b. Zübeyr gizli gizli biatları kabul ederken, Medîne'de de Yezîd'in Sûriye'deki yaşayışı, içki içip sefâhât âlemleri düzenleyerek günlerini geçirdiği dillerde dolaşmaya başlar. Medîne Vâlisi muhâlefeti yumuşatmak ve arayı bulmak için bir heyeti Yezîd'e gönderirse de giden kişiler dönüşte Medîne'de anlatılanların doğru olduğunu teyid ederler. Bunun üzerine Medîneliler Yezîd yönetimine baş kaldırarak Ensâr'dan Abdullâh b. Hanzâle'ye (ö. 63/683) biat ederler. Arkasından da Medîne'de oturan ve yaklaşık 1.000 kişiden oluşan Ümeyyeliler'e saldırırlar. Bunların en yaşlısı ve lideri olan Mervân durumu Yezîd'e bildirir. O da Müslim b. Ukbe (ö. 63/683) kumandasında 12.000 kişilik bir kuvveti Medîne üzerine gönderir. Medîne önlerindeki Harre mevkiine gelen Müslim b. Ukbe kumandasındaki ordu Medîneliler'e teslim olmaları için üç gün süre tanır. Medîneliler'in karşı koyması üzerine savaş çıkar. Medîne üç gün süreyle Yezîd'in ordusu tarafından talan edilir, Medîne boşaltılır (63/682)¹⁸².

Medîne felâketi Mekke'ye ulaşınca zaten mevcut olan İbn Zübeyr muhâlefeti daha kızışır. Müslim b. Ukbe, İbn Zübeyr'in işini de bitirmek için Mekke'ye yönelir, ancak hastalanıp yolda ölür. Yerine atanan Husayn b. Numeyr (ö. 67/686) Mekke'yi muhâsara eder. Ebû Kubeyr Dağı'na mancınıklar kurarak Mekke'yi ve Kâbe'yi taş a tutar. Yezîd'in ölüm haberi gelince muhâsara bitmeden Yezîd orduları Sûriye'ye geri dönerler

179 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 66.

180 Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 503-511; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 79-81.

181 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 69.

182 Taberî, *Tarih*, V, 482-495; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 73-74; Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi*, I, 173-174.

(64/683)¹⁸³. Daha sonra Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) emriyle Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî (ö. 95/714) kumandasında Mekke'ye gelen yirmi bin kişilik ordu Mekke'yi tekrar kuşatır, şehri tahrip eder. İbn Zübeyr ve adamlarını öldürür (73/692)¹⁸⁴. Böylece fitneler devam edecek olmasına rağmen Hz. Osmân'ın ölümü ile başlayan "ilk fitne" son bulmuş olur¹⁸⁵.

Hadîs kitaplarında bu fitnelerin her birine doğrudan veya dolaylı olarak işaret eden rivâyetler yer almaktadır. Örnek olarak "Ömer'in ölümü ile fitne kapısının açılacağını"¹⁸⁶ ve Osmân'a hilâfet gömleği giydirileceğini, onu zâlimlerin keyfi için çıkarmamasını isteyen"¹⁸⁷ rivâyetler Osmân dönemindeki fitnelere; "Hav'ab köpeklerinin Hz. Âişe'ye havlayacağı"¹⁸⁸ ve Hz. Peygamber'in Zübeyr'e "Ali ile savaşırsan ona zulmetmiş olursun"¹⁸⁹ dediğini belirten rivâyetler Cemel Vak'ası'na; "Davaları bir olan iki büyük topluluk savaşmadıkça kıyâmet kopmaz"¹⁹⁰ ve Ammâr'a "Yazık, âsi bir topluluk seni katledecek"¹⁹¹ dediğini ifade eden rivâyetler Sıffin savaşına; Benî Temîm'den Zü'l-huveysıra el-Yemani'nin kaba davranışı üzerine söylediği "Onun öyle arkadaşları var ki sizin kıldığınız namazı, tuttuğunuz orucu beğenmezler. Onlar Kur'ân okurlar fakat boğazlarından aşağı geçmez. Okun yaydan fırlaması gibi dinden çıkarlar..."¹⁹² sözleri Harici isyanlarına; "Bu oğul seyyiddir, Allah'ın onunla iki büyük topluluğun arasını bulacağını umarım"¹⁹³ demesi, Hz. Hasan ile Muâviye arasındaki anlaşmaya; Hz. Hüseyin'i Ümmet-i Muhammed'e mensup kişilerin katledeceğini Cebrail'in haber verdiğini¹⁹⁴ bildiren haber Kerbelâ olayına; "Kâbe'ye kasteden ordunun yere batırılacağına"¹⁹⁵ ve "Sakîften bir yalancı ve hunhârın çıkacağına"¹⁹⁶ dair rivâyetler İbn Zübeyr olayına işaret sayılmaktadır.

183 Taberî, *Tarih*, V, 343-346; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 78-81; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 250-253.

184 Taberî, *Tarih*, VI, 174; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 350; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 79.

185 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 66, 69, 94.

186 Buhârî, "Menâkıb", 25.

187 Tirmizî, "Menâkıb", 18.

188 Ahmed b. Hanbel, VI, 52, 97.

189 Suyûtî, *el-Hasâisü'l-kübra*, II, 233.

190 Müslim, "Fiten", 3, 4, 25.

191 Müslim, "Fiten", 18.

192 Buhârî, "Menâkıb", 25; Müslim, "Zekat", 49.

193 Buhârî, "Fiten", 20; Müslim, "Fiten", 21.

194 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 265, 342; VI, 294; Hakîm, *Müstedrek*, III, 17-177.

195 Müslim, "Fiten", 2.

196 Tirmizî, "Fiten", 44.

d. Fitne Karşısında Tavr

Kaynaklarda fitne karşısında ümmetin tavrı şöyle belirlenmiştir: Kur'an-ı Kerim "fitnenin öldürmekten daha büyük bir günah olduğunu" belirtmekte¹⁹⁷, haddi aşanlarla Allah'ın emrine döndürünceye¹⁹⁸ ve yer yüzünde fitne kalmayınca¹⁹⁹ kadar savaşmayı emretmekte, Allah'ın ahdinin zâlimlere ulaşmayacağını²⁰⁰ bildirmekte, iyilik ve takvâda yardımlaşmayı²⁰¹ ve ulü'l-emre itaati²⁰² öngörmektedir. Hadislerde ise hem zâlim hükümdara karşı gelmenin²⁰³ ve el, dil ve kalb ile iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın²⁰⁴ fazileti, hem de fitne olaylarına karışmanın, fitne zamanı pasif olmanın²⁰⁵, kendini ibâdete vermenin²⁰⁶ ve fitnenin bulunmadığı yerlere göç etmenin²⁰⁷ gerekliliği vurgulanmaktadır.

Kur'ân ve sünnette yer alan bu naslar İslâm âlimleri tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. İlk fitne olayları zuhûr ettiği zaman bazı sahâbiler bu olaylar karşısında pasif kalmayı tercih etmişlerdir. Bu görüş sahiplerinin öncülüğünü Ebû Musa el-Eş'arî ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) yapmaktaydılar. Atâ b. Ebî Rebâh'ın sorusu üzerine İbn Ömer: "İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak farzdır, fakat onu terkeden küfre düşmez demıştır."²⁰⁸ Geri kalanlar ise Hz. Ali veya Muâviye saflarında yer almışlardır. Gruplara gelince Havariç, Zeydiyye, Mu'tezile ve Mürcie'nin çoğunluğu "fitne olaylarını ortadan kaldırmak için aktif olmayı" vurgulayan nasları esas alarak, "bu olayları kılıçla bertaraf etme imkanı varsa buna baş vurmak gereklidir" demişlerdir²⁰⁹. Ehl-i sünnet âlimleri ise fitne karşısında zaman ve zemine göre davranmayı öngörmüşlerdir. Çoğunluk, fitne karşısında pasif olmayı öngören nasları ön plana çıkarmayı ve bunlara göre hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Onlar, yersiz aktif müdahalenin fitneyi daha da azdıracağı, birlik ve bütünlüğe zarar vereceğini söylemişlerdir. Nitekim Hasan el-Basrî Emevîler'e

197 el-Bakara, 2/191, 217.

198 el-Hucurat 49/9.

199 el-Bakara 2/193.

200 el-Bakara 2/124.

201 el-Mâide 5/2.

202 en-Nisa 4/59.

203 Tirmizî, "Fiten", 3.

204 Tirmizî, Fiten 9-11.

205 Buhârî, "Fiten", 9; Ebû Dâvûd, "Fiten", 2.

206 Müslim, "Fiten", 26; Tirmizî, "Fiten", 31; İbn Mâce, "Fiten", 14.

207 Buhârî, "Fiten", 14; Müslim, Fitn, 26; İbn Mâce, "Fiten", 13.

208 Harizmî, *Câmi'u'l-mesânid*, I, 96.

209 Eş'arî, *Makalât*, s. 451.

fikren karşı olmasına rağmen bu idâreye fiilen karşı çıkmamış, müslümanların isyân hareketlerine katılmalarını tasvip etmemiştir. O, yöneticileri daima doğru yola çağırmanın ve cehennem azâbıyla korkutmanın gerekli olduğunu düşünmüş ve bu amaçla Ömer b. Abdülazîz ve Haccâc'a mektuplar yazmıştır²¹⁰. Ebû Hanife (ö. 150/767) de bu konuda cemaati ve birlik-bütünlüğü ön plana çıkarmaktadır. İyiliği emredip kötülükten sakındıran kişinin, Allah'ın ve Rasûlü'nün emrettiği bir vecibeyi yaşatmak için bile olsa, insanları arkasına takarak cemaata karşı isyâna kalkışmasını tasvip etmemektedir. O'na göre isyân hareketlerinin olumsuz yönleri (kan dökme, yağmalama gibi), olumlu sayılabilecek yönlerinden çok daha fazladır. O, haddi aşanlarla değil, cemaatle olmayı tavsiye etmekte ve: "Bizim yolumuz Hz. Ali ve Ömer b. Abdülazîz'in yaptıkları gibi âsîlerle savaşmaktadır" demektedir. Cemaatin haddi aşması durumunda ise o bölgeden uzaklaşmayı önermekte ve bu görüşüne delil olarak "Allah'ın yerinin geniş olduğunu ifade eden²¹¹ ve sıkıntıda olanların buldukları yerden başka bir yere göç etmelerini²¹² isteyen âyetleri ve fitnenin zuhur ettiği yerde onu değiştirmeye gücü yetmeyenlerin başka bir yere göç etmelerini, böyle yaptıkları takdirde 70 siddik ecri alacaklarını bildiren hadisleri²¹³ göstermektedir²¹⁴.

İmâm Eşârî de hadis ashabının görüşünü "fasık bile olsa imama karşı ayaklanmayı tasvip etmeme ve bir münkeri ortadan kaldırmak için kılıç kullanmayı câiz görmeme" şeklinde ifade eder²¹⁵. Gazzâlî, siyasi otoriteye başkaldırmanın dirlik düzenliği bozacağını, fitneyi daha da artıracığını, bu nedenle câiz olmadığını söyler; sözlü uyarıların ise fayda ve zararı göz önünde tutularak yapılması gerektiğini kaydeder²¹⁶. İbn Teymiyye ise maslahat unsurunu ön plana çıkararak bir yaklaşımda bulunarak, fitneye müdahale daha fazla bir zarar doğuracaksa bundan uzak kalmayı, aksi takdirde kötülükten sakındırma hükmü gereğince müdahale etmeyi önerir²¹⁷.

İşte bu mülahazalarla Ehl-i Sünnet âlimleri başından itibaren fitne olayları karşısında, birini haksız kabul etseler bile pasif kalmayı tercih etmişlerdir.

210 Ethem Ruhi Fıçlalı, *Çağımızda İtikâdi İslâm Mezhepleri*, s. 39.

211 el-'Ankebût 29/56.

212 en-Nisâ 4/97.

213 Bu hadisleri bu lafızları ile bulamadık, ancak mâna olarak destekleyen rivâyetler bulunmaktadır; bk. Buhârî, "Fiten", 14; İbn Mâce, "Fiten", 13.

214 Beyâzi-zâde, *el-Usûlu'l-münife*, s. 121-123.

215 Eşârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s. 452.

216 Gazzâlî, *İhya*, II, 437.

217 İbn Teymiyye, *el-İstikame*, II, 290-291.

Ehl-i sünnetin fitne karşısındaki bu tutumu bazı yazarlarca bir zaaf olarak değerlendirilmektedir. Örneğin günümüz yazarlarından Abdulkadir Tayob bu konuda yazdığı bir makalede sünni müslümanların fitne kelimesine verdikleri anlamın negatif olduğunu kaydetmekte, bu kavramın siyasi ve sosyal meselelere muhafazakar dini yaklaşım yapanlar için bir sembol olduğunu vurgulamaktadır. Tayob şöyle devam etmektedir: "İlk fitne" veya "büyük fitne" diye isimlendirilen iç karışıklıklar ashabi birbirine düşürmüş, birçok fırkanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sünni müslümanlar fitne kelimesinin, bu karışıklığın acı hatırasını akla getirdiğini, bu hususta en isabetli davranışın bir köşeye çekilmek ve olayların dışında kalmak olduğunu düşünmüşlerdir. Bu ise girişimci ve inkılapçı olmayı engellemiştir²¹⁸. Emmanuel Sivan bu durumu, sünni siyasi teorisinin travması (yarası) olarak ifade etmektedir²¹⁹. Ancak Ehl-i Sünnet'in bu tavrı, idare üzerinde zora baş vurmadan etkin olmayı öngören günümüz demokratik geleneğine daha uygundur.

IV. YAZIM TÜRÜ OLARAK FİTEN VE MELÂHİM

Fiten ve melâhim kelimeleri yukarıdaki terim mânaları yanında, gelecekte vuku bulacak önemli hâdiseleri manzum, mensûr veya recez şeklinde anlatan eserlere isim olarak da verilmiştir. Bu türde yazılan eserler hadis ilminde önemli bir yere sahiptir. Bu tür eserlerde yer alan rivâyetlerde Hz. Peygamber'in yakın veya uzak gelecekte vuku bulacağını haber verdiği ve çoğunlukla olumsuz sonuçlar doğuran hâdiseler anlatılmaktadır. Bütün istikbal haberleri melâhim kapsamı içine girmektedir. Örneğin kıyâmet alâmetleri olarak bildirilen haberlerin az bir kısmı fiten ve melâhim içinde mütalâa edilmektedir. Ancak hadis literatürü dışında da özellikle "melâhim" adıyla bir yazım türü gelişmiştir. Bu tür eserlerde ilm-i nücûmun baş vurduğu usullere benzer usullerle hanedanlıkların geleceği ve dünya üzerinde vuku bulan önemli tabii ve sosyal olayların önceden bilineceği iddia edilmektedir. Bu tür eserler ilk asırlardan itibaren yazılmaya başlanmıştır. Meselâ Zeyd b. Ali'nin trajik bir şekilde öldürülmesinden sonra (121/739), büyük sıkıntılara düşen taraftarları çareyi Ümeyyeoğulları'nın yaptıklarını anlatan melâhim kitapları yazmakta bulmuşlardır²²⁰. Şiir tarzında yazılan melâhimlerde en fazla

218 Bk. Abdülkadir Tayob, *An analytical Survey of al-Tabari's Exegesis of Cultural Symbolic Construct of Fitna*, *Approaches to the Qur'ân*, s. 158.

219 *Radical İslam; Medieval Theology and Modern Politics*, s. 90.

220 Yakubi, *Tarih*, II, 326.

kullanılan tarzlardan biri şahısların harflerle gösterilmesidir. Kaf, Cim'in yardımıyla Mim'i öldürecek sonra kesin zaferi elde edecek olan Şin gelecek gibi. Taberî'de son Emevî halifesinin saltanatına dair şu ihbar yapılmaktadır: Ayn İbn Ayn İbn Ayn, Mim İbn Mim İbn Mim'i öldürecek. Buradaki Aynlar Abbâsî Abdullah b. Ali b. Abdullah'ı (ö. 147/764), Mimler ise Mervân b. Muhammed b. Mervan'ın (ö. 132/750) isimlerini sembolize etmektedir²²¹.

İslâm tarihi boyunca özellikle hanedanlıkların geleceği konusunda yazılmış birçok melâhim örneği bulunmaktadır. İbn Haldûn bunlardan İbn Mürane'ye nisbet edilen bir kasideden, Muvahhidler hanedanlığının geleceğini konu edinen Turabiyye kasidesinden, Tunus Hafsileri'nin hanedanlığını anlatan bir melhamenin bulunduğu söz eder; Hevşini'ye nisbet edilen bir melhameye rastladığından, ayrıca Şark'ta İbn Arabî'ye (ö. 638/1240) nisbet edilen lugaz ve muammaya benzeyen bir melhameyi duyduğundan söz eder. Bunlara ilaveten ilm-i nücûma dayanarak yazılmış İbn Sina (ö. 428/1037) ve İbn Ukba'ya (ö. 826/1243) ait melâhimleri işittiğini kaydeder. Türk hanedanlığının geleceğinden, tamamıyla mukatta harfler ile yapılan lugazlardan ibaret Bacerbeki'ye ait bir melhameden ve Muktedir (ö. 320/932) zamanında kitaplara eski süsü veren, bunların üzerine hanedanlıklarla ilgili rumuzlar yazan ve bu bilgileri Danyal Peygamber'e nisbet eden Danyalî lakaplı bir kişiden söz eder²²². Fakat İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) Şam, Bağdat, Kudüs gibi şehirlerin fethi ve Osmanlı Devleti'nin geleceği hakkında yazdığı eş-Şeceretü'n-Nu'maniyye fi'd-Devleti'l-Osmâniyye risalesinde ve bu risaleye Konevî'nin (ö. 673/1274) yazdığı el-Lem'atu'n-nûrâniye fi müşkilâti's-şecereti'n-Nu'mâniyye²²³ isimli şerhinden söz etmez. Son bir örnek olarak da asrımız Arap âlimlerinden Ahmed Musa ez-Zerkavî'nin gayp konusunda yazdığı ve 1907 yılında yayımladığı Mefâtihu'l-gayb isimli eserden söz edelim. Müellif bu eserde yer alan risâlelerin beşincisine "el-Melâhim" adını vermiş ve söz konusu risâlede yeryüzünde meydana gelen tabii ve sosyal olayların ilm-i nücûm usullerine göre önceden nasıl bilinebileceğini açıklamaya çalışmıştır.

221 Taberî, *Târîh*, VII, 320, 422.

222 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 821 vd.

223 Bk. Hamidiyye, nr. 657.

V. LİTERATÜR

Fiten ve melâhim konusu dinî literatürde genişçe yer almıştır. Bazı kaynaklar bu tür haberleri ana veya alt başlıklar şeklinde münferid olay veya bölüm olarak sunmaktadırlar. Bazı kaynaklar ise müstakil konu olarak ele almaktadırlar. Bu tür eserlerin bir kısmı muhâfaza edilerek günümüze kadar gelmiştir; bir kısmı ise günümüze ulaşmamıştır.

A. Fiten ve Melâhimi Münferid Olay veya Bölüm Olarak İşleyenler

Bu tür kaynakların başında hadîs ve tarih kitapları gelmektedir. Hadîs kitaplarına baktığımızda Fiten, melâhim, Eşrâtü's-sâat, İmare, Megâzi, Menâkıb, Sıfatü'l-kıyame gibi bölümlerde bu nevi haberlere yer verildiğini, özellikle ilk iki başlık altında "çeşitli şehirlerde olayların meydana geleceği, bazı kişilerin öldürüleceği, iç karışıklık ve savaşların zuhûr edeceği, bazı şehir ve ülkelerin fethedileceği, kıyâmetin yaklaştığını gösteren bazı alâmetlerin zuhûr edeceği belirtilmekte; fitnelerin insanlar arasında bilgisizlik, haksızlık, dünyaya düşkünlük gibi olumsuz gelişmelerin artmasından kaynaklanacağı, bu günlerde oturanın ayakta durandan hayırlı olacağı, bu günleri idrak edenlerin kılıçlarını taşa vurması, kendini ibâdete vermesi, kendi işi gücü ile uğraşması gerektiği" şeklinde haberlere yer verilmektedir.

Tarihçiler içinde ise İbn İshak (ö. 150/767), Vâkıdî (ö. 207/823), İbn Sa'd (ö. 30/845), Taberî (ö. 310/922), Kurtubî (ö. 671/1273) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) başta olmak üzere büyük çoğunluk tarafından münferid olaylar veya başlıklar halinde ele alınmıştır. Bu kaynaklarda fiten ve melâhim hadiseleri daha çok Hz. Osmân'ın şehadeti ile başlayan ve bunu takip eden iç karışıklık ve savaşlarla alakalandırılarak veya Hz. Peygamber'in kıyâmete yakın vuku bulacağını haber verdiği savaş, çeşitli şehirlerde meydana gelecek çarpışmalar çerçevesi içinde işlenmektedir. Örneğin Kurtubî kabir ve âhiret hayatı hakkında yazdığı *et-Tezkire*'de bu konuya geniş bir bölüm ayırmıştır²²⁴. İbn Kesîr ise hem *el-Bidâye ve'n-nihâye*'de, hem de *Nihâyetü'l-bidâye ve'n-nihâye fi'l-fiten ve'l-melâhim*'de bu konulara temas etmektedir. Birinci eserde Hz. Osman'ın şehid edilmesi, Hz. Ali'nin hilâfeti, hakem tayini, Harici isyanları, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'in öldürülmeleri ve ilk dönemle ilgili bazı olaylara işa-

224 Bk. Kurtubî, *et-Tezkire*, s. 523-712.

ret ettikten sonra Rum, Hind ve Türkler'le yapılacak savaşlar ve kıyâmete yakın zuhûr edecek bazı olaylara geçmektedir²²⁵. İkinci eserde ise Hz. Peygamber'in âhir zamanda meydana geleceğini haber verdiği fiten ve melâhım haberleri ile kıyâmet alâmetlerini ve bazı önemli olayları beyan eder; fitne kavramı üzerinde durur, fitnelerin sebep ve çeşitlerine temas eder, fitne zamanı nasıl davranılması gerektiğini hadîs kitaplarından aldığı rivâyetlerle ortaya koyar²²⁶.

B. Müstakil Eserler

a. Günümüze Ulaşanlar

1. Matbu Olanlar

Fiten ve melâhım konusunda yazılan ve günümüze kadar gelen matbu eserlerin en eskisi Nuaym b. Hammad el-Huza'î'nin (ö. 228/843) *Kitâbü'l-fiten*'idir. Müellif, yakın ve uzak geleceğe ait rivâyetleri herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan topladığı eserini on bölüm ve alt başlıklardan oluşturmuştur. Eseri kendisinden rivâyet eden, öğrencilerinden Abdurrahmân b. Hatim el-Muradî'dir. Zehebî (ö. 748/1348), Nuaym'ın ilmî kapasitesini kabul etmekle beraber gönlünün onun bazı rivâyetlerine ısınmadığını kaydetmekte, *Kitâbu'l-fiten*'de pek çok münker ve makûl olmayan garîb rivâyetlerin bulunduğunu söylemektedir²²⁷. Benzer görüşleri Mesleme b. Kâsım (ö. 353/964) da dile getirmektedir²²⁸. İçinde zayıf rivâyetler yer aldığı için aşırı boyu ilgisizliğe terk edilen *Kitâbu'l-fiten* ilk olarak Süheyl Zekkâr tarafından Londra'daki hicrî 706 istinsâh tarihli yazma esas alınmak kaydıyla²²⁹, İstanbul Atıf Efendi Kütüphânesi'ndeki yazma²³⁰ ile mukâbele edilerek 1991 yılında Dımaşk'ta neşredilmiştir. Eserin ayrıca Topkapı III. Ahmed 02594 numarada kayıtlı üçüncü bir nüshası ile Zahirîyye Kütüphânesi Edeb 62'de kayıtlı hicrî 604 istinsah tarihli 124 varaktan oluşan eserden seçmelerin yapıldığı bir nüshası bulunmaktadır.

İkinci eser ise İbn Tavus'un (ö. 664/1265) Mehdî'nin zuhûru esnasında meydana gelecek fitne ve karışıklıkları anlatmak üzere yazdığını be-

225 Bk. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VI, 208-256.

226 Bk. İbn Kesîr, *Nihâyetü'l-bidâye ve'n-nihâye*, I, 25-243.

227 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 600, 609.

228 İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, X, 462.

229 Br. Libr. Or. nr. 9449.

230 Atıf Efendi, nr. 602.

lirttiği *el-Melâhim ve'l-fiten fi zuhûri'l-gâibi'l-Muntazar* (Beirut 1988) isimli eserdir. Müellif bu eserde fiten konusunda yazılmış üç risaleyi özetleyerek tanıtmaktadır. Bunlar Nuaym b. Hammad'ın adı geçen eseri ile Ebû Salih es-Süleyli ve Ebû Yahya Zekerıyya'nın (ö. 286/889) *Fiten* isimli risaleleridir. İbn Tavs, Süleyli'nin *Kitâbu'l-fitnen*'inin el-Medresetü't-Türki'de hicri 307/919 tarihinde musannif hattı ile yazılmış bir nüshasının bulunduğunu belirtmektedir. Bu eserden öğrendiğimize göre, Süleyli'nin *Kitâbu'l-fiteni*'nde, dünyanın ömrü, kıyâmete doğru ilmin ve aklın ortadan kalkacağı, İslâm'ın garip başladığı gibi garip olarak son bulacağı, Hz. Ali'nin hilâfeti, ona karşı çıkanların durumları, Ehl-i beyt'e mensup olanların başına gelecek olaylar, Mehdi'nin zuhuru, özellikle Mehdi ile ilgili eski kitaplarda yer alan bilgiler, Rum, Habeş, Fars ve Türklerle ilişkiler, Kûfe, Basra, Zevra gibi şehirlerde meydana gelecek melhameler yer almakta, Deccal ve Hz. İsa ile ilgili bilgilerle son bulmaktadır²³¹.

Ebû Yahya Zekerıyya'nın *Kitâbu'l-fiteni*'i ise hicri 391/1001 tarihinde istinsâh edilmiş olup Nizamiye Vakfı'nda bulunmaktadır. Hüseyin'in verdiği bilgilere göre risale, Hz. Peygamber'in sabahtan başlayıp güneş batıncaya kadar mescitte ashaba gelecektekilerden bilgilerine ilişkin hadisle başlar. Çeşitli fitnelerin zuhûr edeceği, ümmetin 73 fırkaya ayrılacağı, Kostantiniyye'nin fethedileceği, Kâbe'nin tahrip edileceği, 12 imâmın Hz. Peygamber tarafından tayin edildiği, Hz. Hüseyin'in şehid edileceğinin Cebrail tarafından Hz. Peygamber'e bildirildiği, Ümeyye oğullarının Hz. Peygamber tarafından zemmedildiği tarzında haberlerle devam eder ve Mehdi'nin zuhuru, alâmetleri, dünyada kalış süresi gibi haberleri sıralayarak son bulur²³².

Fiten ve melâhim konusunda son dönemlerde yazılan ve yayımlanan eserlere örnek olarak da şunlar zikredilebilir: Muhammed b. Abdülvahhab, Müellefâtı'nın 3. cildini bu konuya ayırmıştır. Müellif bu eserde çeşitli hadis kitaplarında yer alan fiten ve gelecek haberlerine dair hadisleri, kendine göre tertip ve tasnif etmiştir. Eser Riyad'da basılmıştır. Şii müelliflerden Muhammed Bakır el-Meclisi (ö. 1111/1627) de yazmış olduğu 110 cildlik *Bihâru'l-envâr* isimli hadis külliyyatının 28. cildini bu konuya ayırmıştır. Müellif bu cildde özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonra Ehl-i beyt mensuplarına ve imamlara yapılacak zulüm ve haksızlıklara dair rivâyetlere genişçe yer vermiştir. *Bihâru'l-envâr* 1983'te Beirut'ta basılmıştır. Bir başka telif de günümüz Şii yazarların-

231 Bk. İbn Tavs, *el-Melâhim ve'l-fiten*, s. 93-139.

232 Bk. İbn Tavs, *age*, s. 141-165.

dan Hasan el-Mustafavî'nin yazmış olduğu ve h. 1410/1990 yılında Kum'da basılmış olan el-Hakaik fi tarihi'l-İslâm ve'l-fiten ve'l-ahdâs isimli 495 sayfadan oluşan eserdir. Müellif bu eserinde Şif düşünceye paralel olarak Ehl-i beyt, Hz. Ali'nin faziletleri, Hz. Peygamber'in vasiyeti, Üsâme ordusunun hazırlanması, Ömer'in Peygamberimiz'in vefatı esnasındaki tutumu, Beni Said Yurdu'nda müslümanların karşı karşıya kaldığı durum, Hz. Fatıma'nın evinin yakılması ve Fedek arazisinin elinden alınması gibi olaylara temas eder; Hz. Osmân'ın durumu, Cemel ve Sıffin savaşları, hakem tayini, Haricîler'in ortaya çıkışı, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'in şehid edilmeleri, Ümeyye oğullarının yaptıkları zulümler ve 12 imâma dair haberlere yer verir. Matbu eserlere son örnek olarak ise Ebû Ubeyde Mahir b. Salih Âl-i Mubârek'in çeşitli hadîs mecmualarında yer alan rivâyetleri topladığı 200 sayfa tutarındaki *er-Risale fi'l-fiten ve'l-melâhim ve eşrati's-sâat* (Beyrut 1972) ve Hişâm Ceit tarafından yazılan 335 sayfalık *el-Fitne* (Beyrut 1993) isimli eserleri zikredebiliriz.

2. Yazma Olanlar

Çeşitli kütüphanelerde yazma halinde muhafaza edilerek günümüze kadar gelen fiten ve melâhim risalelerine örnek olarak şunlar gösterilebilir.

1. Cafer es-Sadık'a nisbet edilen *Melhame*²³³,
2. Ebû Ma'ser el-Belhî'nin *Kitâbu'l-melâhim*'i²³⁴,
3. Kemâleddin Hüseyin b. Ali el-Kaşifi'nin Farsça *Hurzu'l-emân min fiteni'z-zaman*'i²³⁵,
4. Hubeys b. İbrahim et-Tiflisi'nin Farsça *Usûlü'l-melâhim*'i²³⁶.

b. Günümüze Ulaşmayanlar

Kendileri zaman içinde kaybolmuş, sadece isim olarak muhafaza edilebilmiş fiten ve melâhim eserlerine örnek olarak da İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist'te zikrettiği Abdan el-İsmâîli, İbnü'n-Nasr Muhammed b. Mes'ûd el-İyâsî ile İsmâil b. Mihran'a ait *Kitâbu'l-Melâhimleri*²³⁷; Ebû İshak'ın

233 Bk. Br. Libr. Or. 5907.

234 Şiraz, Kitaphane-i Millî-i Fars, 248/3.

235 Bağdatlı Vehbi, nr. 2265.

236 Ayasofya, nr. 2706.

237 Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 240, 245, 279.

Kitâbu'l-fiten'i, İbn Ebi Şeybe'nin *Kitâbu's-Sıffin*, *el-Cemel ve'l-fü-tuh*'u²³⁸, Bağdatlı İsmâil Paşa'nın *İzahu'l-meknun*'da yer verdiği Ebu'l-Hasan Berzec el-Kûfi, ed-Derukî, Fazl b. Şadan en-Nisaburî, Muhammed b. Hasan es-Saffar ve Ali b. Hasan b. el-Faddal'ın *Kitâbu'l-melâhim*²³⁹ isimli eserleri ve Cafer b. Muhammed el-Kûfi'nin *Kitâbu'l-fiten ve'l-melâhim*'i²⁴⁰ zikredilebilir.

VI. DEĞERLENDİRME

Fiten ve melâhim haberleri gaypla ilgili rivâyetlerin bir nevini oluştururlar. Hz. Peygamber'e nübüvvet görevi verildiği zaman Arap yarımadasında çeşitli dinî gruplar yaşamaktaydı. Bunlar içinde fal, kehanet, tıyara, irafet ve ilm-i nücûm gibi çeşitli usullerle gaypten haberdar olduğunu iddia eden insanlar vardı. Kur'ân-ı Kerîm bu kültür ortamında gelmiş ve kendine has ilkeler ortaya koymuştur. Kur'ân, gaybı bilmeyi Allah'ın yüce sıfatlarından biri olarak kabul etmekte²⁴¹, göklerin ve yerin gaybının, gaybın anahtarlarının ve mutlak gaybın Allah'a mahsus olduğunu bildirmektedir²⁴². Yüce Allah, peygamberleri insanlar arasından seçmiştir. Bu nedenle onlar da birer beşer olarak her insanın uymak zorunda olduğu kanunlara tabidirler. Bilgi konusu da bu kanunlardandır. Ancak Kur'ân'da "Yüce Allah'ın, resullerinden dilediklerine gayptan haber vereceği" bildirilmektedir²⁴³. Peygamberler Allah'ın "resulleri" olduklarına göre zaman zaman vahiy yoluyla gaybî haberler alabilirler. Bu durum istisna olup peygamberlerin bütün hayatları için genelleştirilemez. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de "Hiçbir insanın, yarın ne yapacağını ve nerede öleceğini bilemeyeceği"²⁴⁴ şeklinde bütün insanları kapsayan genel hükümler serdedilmiştir. Kur'ân, ortaya koyduğu bu umûmî hükmü birçok peygamberin ağzından teyid etmektedir. Örneğin Hz. Nûh'un, kavmine "... Size Allah'ın hazineleri yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem..."²⁴⁵ dediği, Peygamberimiz'in de "... Benim ve sizin başınıza gele-

238 İbnü'n-Nedîm, age, s. 122.

239 Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzahu'l-meknun*, II, 336.

240 Bağdatlı İsmâil Paşa, age, II, 317.

241 Bk. el-Mâide 5/109, 116; el-En'âm 6/73; et-Tevbe 9/94, 105; er-Ra'd 13/9; el-Mü'minûn 23/92; es-Secde 32/6; Sebe 34/3, 48; Fâtır 35/38; ez-Zümer 39/46; el-Haşr 59/22; et-Teğâbun 64/18; el-Cin 72/26.

242 Bk. el-En'âm 6/59; Yûnus 10/20; Hûd 11/123; en-Nahl 16/77; en-Neml 27/65.

243 Âl-i İmrân 3/179; el-Cin 72/26.

244 Lokmân 31/34.

245 Hûd 11/31.

cek olanları bilmiyorum. Ben ancak bana vahyolunana uymaktayım..."²⁴⁶ diye söylediği buyurulmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'in bakışına göre gaybî haber Allah'a ait yani ilâhî kaynaklıdır. Beşerin kendi imkanları ile gayptan haber vermesi mümkün değildir. Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla bazı gayp haberlerinin bildirildiği Kur'ân'da yer almıştır²⁴⁷. Ona gönderilen vahiylerin tümü Kur'ân'da yer almadığına göre²⁴⁸, bir kısmının da gayr-i métlüv şekilde bildirilmiş olabileceği ve bu haberlerin de hadîs kitaplarında yer almış olabileceği tabîî karşılanabilir.

Sünnetten de Hz. Peygamber'in gaybî bilmediğini ifâde eden birçok örnek göstermek mümkündür. Mesela Hz. Aişe "... Peygamber'in gelecekte olacakları bildiğini iddia eden Allah'a iftira etmiş olur"²⁴⁹ demekte, mahşerde ümmetinin affedilmesini isteyen Hz. Peygamber'e "Sen, onların senden sonra neler yaptıklarını bilmiyorsun"²⁵⁰ denileceği haber verilmekte, ashaptan Osmân b. Maz'ûn hakkında "Allah'ın sana ikramda bulunacağına şahadet ederim" diyen Ümmü'l-A'la'ya (ö. 6/627), Peygamberimiz'in "Ben Allah'ın elçisi olduğum halde ne muamele göreceğimi bilmiyorum"²⁵¹ dediği bildirilmektedir.

Kirmânî (ö. 786/1384), Hz. Peygamber'in gayba dair haberlerini "icmâlî" ve "tafsilî" olmak üzere iki bölüme ayırmakta, Peygamber'in bunlardan tafsili olanları ancak vahiy ile bilebileceğini kaydetmektedir²⁵². Son devir âlimlerinden Reşid Rıza (ö. 1354/1935) ise meleklerin varlığı, cennet, cehennem ve kıyâmet gibi konularda verilen gaybî haberlerin vahye dayanan sarîh bilgiler olduğunu; bir kısım gayp haberlerinin ise naslardan istinbat edilmiş bilgiler olduğunu kaydetmektedir. İkinciye örnek olarak da "Fitneden sakının..."²⁵³ âyetini göstermektedir. Hz. Peygamber'in yakın gelecekte vuku bulacak fitneleri bu âyetten istinbat ettiğini söylemektedir²⁵⁴.

"İcmâlî haber" ile Hz. Peygamber'in gelecek hakkında söylediği genel hükümler ifâde eden sözleri kastedilmektedir. Örneğin fiten ve melâhim

246 el-Ahkâf 46/9.

247 en-Nûr 24/11-16; Muhammed 47/16; el-Haşr 59/11-12; et-Tahrîm 66/3.

248 Bk. et-Tahrîm 66/3.

249 Müslim, İman, 75; Tirmizî, Tefsir, 7.

250 Buhârî, "Fiten", 1.

251 Buhârî, Cenâiz, 3.

252 Kirmânî, *Şerhu'l-Buhârî*, VII, 55.

253 el-Enfâl 7/25.

254 R. Rıza, *el-Menâr*, IX, 504-505.

hakkında "fitnelerin yaklaştığı", "Deniz dalgaları gibi dalgalanacağı", "Yağmur damlaları gibi evlerin arasına düşeceği", "Fitne bir zuhûr edince bir daha durmayacağı" şeklinde genel hükümler ifâde eden haberler bu nevidendir. Bu tür haberleri Hz. Peygamber vahye mazhar olmadan kendi değerlendirmesi, yani Cenâb-ı Hakk'ın verdiği özel yetenek (fetânet) ile vermiş olabilir. Daha önce de ifâde ettiğimiz gibi Hz. Peygamber Medine'de siyasi, etnik, dinî ve sosyal faktörlerin dengelendiği bir devlet kurmuştur. Bu dengelerin muhafazasının zor olduğunu ve bozulduğu takdirde iç karışıklıkların çıkacağını herkesten çok bilmekteydi. Bu bilgi onun fetaneti ve basiretinin sonucu idi. Bu şahsî bilgilerine istinaden ümmetini bazı benzetmelerle ve umumî ifâdelerle uyarıyordu. Fitne ve melâhim olayları vaki olunca ashap bu olaylarla Hz. Peygamber'in sözleri arasında ilgi kurmaya başlamışlardır. Taberî, tefsirinde şöyle bir örnek vermektedir: Zübeyr b. Avvam demiştir ki "Fitneden sakının..."²⁵⁵ âyeti nazil olduğu zaman mânasını anlayamamıştık. Cemel Vak'ası zuhûr edince âyetin bu olayla ilgili olduğunu anladık.²⁵⁶

Hz. Peygamber, bu örneklerde olduğu gibi beşerî kaynaklara dayanarak veya kişisel değerlendirmeler yaparak fiten ve melâhim haberleri hakkında icmalî bilgiler vermiştir. Ancak bütün fiten ve melâhim haberleri icmalî nitelikte değildir. İçlerinde belli bir şahıs veya olayla ilgili tafsilî bilgiler verenler de bulunmaktadır.

Kanaatimizce bu nevi haberlerin Hz. Peygamber'den sadır olması için mutlaka vahye dayanması gerekmektedir. Peygamber bu tür haberleri vahyin aracılığı olmadan bilemez. Bu duruma göre Hz. Peygamber'e nisbet edilen tafsilî haberleri değerlendirirken her bir haberi ayrı ayrı ele almak gerekmektedir. Bu nevi haberlerin değerlendirilmesinde öncelikle haberin sahih olup olmadığı ve Peygamber'e vahyedildiğine işaret eden **ARAPÇA GİRECEK** şeklinde bir kaydın bulunup bulunmadığı önemlidir. Bu kayıtlar haberin kaynağı konusunda bizi aydınlatmaktadır. Haberde böyle bir kayıt yok ise bu ya sözü edilen kaydın düştüğü veya haberin uydurma olduğuna delâlet etmektedir. İkinci aşamada ise haberi metin açısından değerlendirmek, haberin Kur'ân, mütevatir sünnet ve vakıya uyup uymadığına bakmak gerekir.

Merhûm Ahmed Nâim (1872-1934), nakille gelen İslâmî ilimleri değerlendirirken melâhim haberlerinin senedle rivâyet edilmeleri sebebiyle, tarih kitaplarından (kütübü'l-ahbârdan) daha muteber olduğunu kaydetmekte, kıymetlerinin muhaddislerin usul ve kaidelerine göre tenkid

255 el-Enfâl 7/25.

256 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIII, 473-475.

lerine göretenkid edildikten sonra ortaya çıkacağını söylemekte, bunların derece derece sahîh olanları olduğu gibi zayıf olanları da vardır, demektedir²⁵⁷.

Şimdi bu çerçeve içinde bazı tafsîlî fiten ve melâhim haberlerini değerlendirelim:

Hz. Osmân'ın şehit edilmesi olayı ve bu dönemde ortaya çıkan fitnelere ilgili iki hadîs rivâyet edilmektedir. Birincisinde "Fitnelerin Ömer'in ölümü ile başlayacağı"²⁵⁸, ikincisinde ise "Osmân'a hilâfet gömleği giydirileceği ve onu zâlimlerin keyfi için çıkarmaması"²⁵⁹ bildirilmektedir. Birinci rivâyette Hz. Ömer fitne konusunda Hz. Peygamber'in görüşünü sormakta, Huzeyfe Hz. Peygamber'in aile, mal ve komşu yüzünden uğranılan fitnelere dair sözünü söylemektedir. Ömer "bunları değil, deniz dalgaları gibi dalgalanacak fitneleri" kastettiğini söyleyince Huzeyfe Hz. Peygamber'e nisbet etmeden kendi kanaati olarak "o fitneden sana bir zarar yok çünkü seninle onun arasında kilitli bir kapı var" demektedir. Rivâyetin bu kısmı Huzeyfe'nin kendi sözleri olup, "Ömer döneminde iç karışıklıkların çıkmayacağı, görüşünü dile getirmektedir. Kanaatimizce bu nevi rivâyetlerde başlangıçta sahâbe ve tâbiîn sözü iken zamanla hadîs olarak telakki edilmiş birçok haber bulunmaktadır. İkinci rivâyette ise Hz. Osmân'ın âsiler karşısında istifa etmeyip direnmesi Hz. Peygamber'in tavsiyelerine dayandırılmakta ve Osmân'ın "mazlum olarak öldürüleceği" belirtilmektedir. Bizce Hz. Osmân meşru bir halife idi. Bu nedenle de âsilere karşı direnmesi en tabîî hakkı idi. Meşru halifeye baş kaldıranların âsî olacağı da çok açık bir gerçektir. Hz. Osmân kendi akibetinin bu şekilde olacağını bilseydi, Mekke'de yapılan valiler toplantısından sonra durumun vahâmetini sezip Şam'a davet eden Muâviye'nin bu davetini "canı muhâfaza" kuralı gereği kabul ederdi. Halbuki onda âsilerin bu iddialarından vaz geçecekleri kanaati vardı. Bu nedenle de Şam'a gitmeyi düşünmemişti.

Tirmizî bu rivâyeti hasen-karîb şeklinde değerlendirmektedir. Bu değerlendirme, söz konusu rivâyetin üzerine hüküm binâ edilecek kadar güvenilir olmadığını göstermektedir.

İkinci örneğimiz ise Cemel savaşı ile ilgilidir. Rivâyete göre Hz. Aîşe, başında bulunduğu birlikle Basra yolunda bulunan Beni Âmir suyuna vardığı zaman köpek ulumaları duyar ve "Bu suyun ismi nedir?" diye sorar: "Hav'ab suyudur" cevabını alınca Hz. Peygamber'in "Sizden birine

257 Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, Mukaddime, I, 98-99.

258 Buhârî, "Menâkıb", 25.

259 Tirmizî, "Menâkıb", 18.

Hav'ab köpekleri uluyacak, yoksa o sen misin ey Humeyra?" dediğini hatırlar ve geri dönmeye karar verir²⁶⁰.

Yahya b. Saîd (ö. 198/813), bu rivâyetin senesinde yer alan Kays b. Ebu Hazim'in (ö. 97/715) münkerü'l-hadîs²⁶¹ olduğunu söylemektedir²⁶². Aliyyü'l-Kâri (ö. 1014/1605) ise Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin (ö. 742/1256), başında "Yâ Humeyra" ifâdesi bulunan bütün rivâyetlerin mevzu olduğunu söylediğini kaydetmektedir²⁶³. Zaten rivâyetin metni de Hz. Aîşe'nin Ali'ye karşı tavır almada haksız olduğunu ifâde etmekte ve olayda taraf olanlardan birini haklı çıkarmayı hedeflemektedir.

Son örneğimiz ise, Hz. Peygamber'in ashaptan Ammar b. Yasir'in (ö. 37/657) Sıffin savaşında öldürülmesi hâdisesini Medine Mescidi inşa edilirken haber verdiğine dair rivâyettir. Habere göre Ammar, Hz. Peygamber'e kendisine çok kerpiç taşıttıklarından yakınmış, bunun üzerine Peygamberimiz de ona: "Seni âsî bir topluluk öldürecek"²⁶⁴ buyurmuştur.

İbn Teymiyye, ulemâdan Hüseyin el-Kerabisî (ö. 248/862) ve Ahmed b. Hanbel'in de içlerinde bulunduğu bir topluluğun bu hadîsi zayıf addediklerini kaydetmektedir²⁶⁵. Bu olay, daha sonraki dönemlere ait mecmualarda şöyle tasvir edilmektedir: Sıffin günü Ammar'a süt getirildi. O, sütü görünce güldü. "Niçin gülüyorsun?" diye sorulunca Hz. Peygamber'in kendisine ölmeden önce en son içeceği şeyin süt olacağını belirttiğini söyledi. Rivâyetin devamında Ammar'ın sütü içtikten sonra cepheye yöneldiği ve şehid edildiği anlatılmaktadır²⁶⁶.

Ammar'ı öleceğini bildiği halde hiç endişelenmeyen ve tedbir alma ihtiyacı duymayan bir insan olarak takdim etmek acaba ne derece yerindedir?

Yakın geleceğe ilişkin bu tür rivâyetlerin sayısı bir hayli kabarıktır. Bu tür rivâyetleri ihtiyatla karşılamamızın bir nedeni de Hz. Osmân'ın şehid edilmesinden sonra başlayan iktidar mücadelelerinde Hz. Peygamber'e nisbet edilen sözlerin olaylara taraf olan veya olaylar karşısında tarafsız kalmaya çalışan kişiler tarafından savunma aracı olarak kullanılmış olmasıdır. Bu olaylar, Hz. Peygamber devrinde sırf Allah rızasını gö-

260 Ahmed b. Hanbel, VI, 52, 97.

261 Münkerü'l-hadîs: Hadîsi kabul edilmeyen, rızâ gösterilmeyen kimse demektir; bk. Talat Koçyiğit, *Hadîs İstilahları*, s. 291.

262 Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela*, IV, 200.

263 Aliyyü'l-kârî, *el-Masnû'*, s. 211-212.

264 Müslim, "Fiten", 18.

265 İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünne*, VI, 259.

266 Bk. Suyuti, *el-Hasâisu'l-Kübra*, II, 239.

zeterek yaşayan bazı sahabiler üzerinde derin izler bırakmıştır. Düşülen bu durumdan çıkış yolları arayan bu insanlar olayların önüne geçemeyince bu defa önlenmesi imkansız bir takdir olarak görmeye ve nasları bu çerçevede yorumlamaya çalışmışlar, kendilerini bu tür olayların dışında tutmaya gayret etmişlerdir. Olayları bu şekilde değerlendirenlerden biri Hz. Ali'nin Kûfe'ye hareket ettiği günlerde Kûfe valisi olan Ebû Musa el-Eş'arî'dir. Ebû Musa, halkı mescide toplayarak şu konuşmayı yapmıştır: Hz. Peygamber bizi daima fitne ve fesattan sakındırırdı. Bugün ise fitneler başımızın üzerinde dolaşüyor. Bize yaraşan, fesâda karışmamaktır. Fitne ve fesâd zamanında uyuyanlar uyanıklardan, oturanlar ayakta duranlardan, ayakta olanlar atlarına binenlerden, atlarına binenler hareket edenlerden daha hayırlıdır. Kılıçlarınızı kınlarına koyunuz, mızrakları bir tarafa atınız, mazlum olanları himaye ediniz, fitne bertaraf olunca kadar bu vaziyeti muhafaza ediniz²⁶⁷.

Benzer tavırları sergileyenlerden biri olan Ebû Hureyre ise Hz. Peygamber'den şu rivâyeti nakletmektedir: "Fitne zamanı oturan ayakta durandan, ayakta duran yürüyenden, yürüyen koşandan daha hayırlıdır."²⁶⁸ Bu ifâdeleri "fitneyi ortadan kaldırıncaya kadar savaşmayı"²⁶⁹ ve "Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldırgan tarafla savaşmayı"²⁷⁰ emreden âyetlerle bağdaştırmak zordur.

Olaylara kendi çıkar, siyasî ve mezhebî görüşleri istikametinde yön vermek isteyenler ise kendi tavırlarının Hz. Peygamber tarafından onaylandığını ifâde eden rivâyetlere tutunarak haklılıklarını ortaya koymaya gayretine girmişlerdir. Bu tür haberler tetkik edildiği zaman bunlarda olayların tasviri yanında "fiet-i bağıye", "mazlum olarak öldürülme", "haksız yere mücâdele etme"²⁷¹ gibi değer hükümlerinin yer aldığı görülür.

Buraya kadar yaptığımız değerlendirmeler Hz. Peygamber dönemine yakın gelecekle ilgili fiten ve melâhim haberleridir. Halbuki bu konudaki rivayetlerin bir kısmı da bu döneme uzak gelecekte yani kıyâmete yakın vuku bulacağı bildirilen haberlerden oluşmaktadır. Uzak gelecekle ilgili haberlerin bir kısmı hadis kitaplarının "kıyâmet alâmetleri", "eşrât-ı saat" gibi bölümlerinde yer alan rivâyetler içinde bulunmaktadır. Bu nevi rivâyetlerin bildirdikleri haberlere konu teşkil eden olaylar henüz vu-

267 Ö.R. Doğrul, *Sadr-ı İslâm*, IX, 59.

268 Buhârî, "Fiten", 9; Müslim, "Fiten", 3.

269 el-Bakara 2/193.

270 el-Hucurât 49/9.

271 Hakîm, *Müstedrek*, III, 366.

ku bulmadıkları için öncelikle sıhhat açısından titiz bir şekilde incelenmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz. Uzak geleceğe ait haberlerin bir kısmı ise ilk fitne döneminde meydana gelen olayların müminler üzerinde uyandırdığı ümitsizlik duygularını yansıtmaktadır. Örnek olarak "zamanın gittikçe kötüleşeceği", "bir sonraki fitnenin öncekini aratacağı", "kılıç konulunca (fitne zuhur edince) bir daha durmayacağı" şeklindeki rivâyetleri gösterebiliriz. Bu rivâyetlerde kötülüklerin giderek yayılması kaderin bir sonucu olarak takdim edilmekte, ümitsizlik ve karamsarlık aşılacaktır. Halbuki bu anlayış hem İslâm'ın, "geleceğinin parlak olacağını" haber veren nasları ile çatışmakta²⁷²; hem de vâkıalara ters düşmektedir. Şöyle ki bizzat Hz. Peygamber tarafından övüldüğü haber verilen Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) dönemi²⁷³, Mehdi'nin zuhûr edeceği zaman ortaya koyacağı idare şekli²⁷⁴ ve Osmanlı Devleti'nin en azından belirli dönemleri fitne ve fesâdın boy gösterdiği ilk dönemlerden çok daha parlak bir tablo sergilemektedir.

Hz. Peygamber'in mescitte, "gelecekte olacak fitne ve şerleri tek tek haber verdiği", "dünyanın, önüne konulduğu ve onda olacak şeylerin tümünü gördüğü" rivâyetleri de hem Kur'ân ve sünnetin ifâdelerine aykırı, hem de realiteye terstir. Şöyle ki bu haberler, gaybı yalnızca Allah'ın bildiğini ve Hz. Peygamber'in gelecekte olacıklardan habersiz olduğunu ifâde eden âyet ve hadislerle çelişmektedir. Hz. Peygamber'in gelecekte olacak fitneleri mescitte cemaate söylediği haberi sadece Huzeyfe b. Yemân Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Meryem, Ebû Zeyd el-Ahtab ve Muğîre b. Şu'be tarafından rivâyet edilmiştir²⁷⁵. Bu rivâyetler incelendiği zaman bir kısmında Hz. Peygamber'in haber verdiği şeylerin neler olduğunun hiç zikredilmediği²⁷⁶, bir kısmında ise somut hadiseler yerine genel ve mücmel ifadelerin yer aldığı²⁷⁷ görülür²⁷⁸ Hz. Peygamber'den bütün fitneleri öğrendiğini söyleyen Huzeyfe, Hz. Osmân'ın öldürülmesini şöyle değerlendirmektedir: "Eğer Osmân'ın ölümü hayır ise benim onda bir hissem yoktur; eğer onun öldürülmesi şer ise ben ondan beriyim."²⁷⁹ Görülüyor ki Huzeyfe, bırakın dünyanın sonuna kadar olacak şeyleri bilmeyi, Osmân'ın öldürülmesinin hayır mı, şer mi olduğunu bile bilmemektedir.

272 Geniş bilgi için bk. İlyas Çelebi, *İslâm İnancında Gayp Problemi*, s. 128-130.

273 Buhâri, "Fiten", 25; Ahmed b. Hanbel, IV, 273.

274 İbn Mâce, "Fiten", 34; Ahmed b. Hanbel, III, 53.

275 Tirmizî, "Fiten", 26.

276 Buhâri, Kader, 4.

277 Müslim, "Fiten", 22; Tirmizî, "Fiten", 26.

278 Bu rivâyetlerin değerlendirilmesi için bk. Mehmet Hatipoğlu, *Hadis Notları*, s. 48-49.

279 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 83.

Netice olarak Hz. Peygamber'in kendisinden sonra meydana gelecek olan olaylar hakkında tafsili bilgiler verdiğiine dair rivâyetlerin sıhhati konusunda tereddütlerimizin bulunduğunu ifâde etmek istiyoruz. Kanaatimizce Hz. Peygamber tarafından bu tarz bilgiler verilmemiştir. Eğer verilmiş olsaydı, ashabın olaylar karşısında tedbir alması, Hz. Peygamber'in haksız olduklarını beyan ettiği kişilerin iddialarında ısrar etmemesi ve bu tür hâdiselerin meydana geleceği, vukuundan önce ashap tarafından bilinmesi gerekirdi. Halbuki Nuaym b. Hammad'ın kaydettiği bir rivâyete göre Semüre b. Cündeb (ö. 60/679) bu hâdiseleri ashabın kendi aralarında konuşmadığını belirtmektedir²⁸⁰.

280 Nuaym b. Hammad, *Kitâbü'l-fitnen*, s. 19.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulgâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, İstanbul 1982.
- Abdulkadir Tayob, "An Analytical Survey of al-Tabarî's Exegesis of Cultural Symbolic Construct of Fitna", *Approaches to the Qur'an*, London 1993.
- Abdurrahman el-Bennâ, Fethu'r-Rabbânî, *el-Melâhim ve'l-fiten fi zuhûri gaibi'l-Muntazar*, Beyrut 1988.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1992.
- Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Mukaddime, Ankara 1979.
- Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbârî'l-mevdûa*, Beyrut 1971.
- ; *el-Masnû fi ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû*, Riyâd 1984.
- Ali Nemâzî, *Müstedrekû Sefineti'l-bihar*, Tahran 1404/1984.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ, *Umde-tü'l-karî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Kâhire 1972.
- Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Şemsülhakk Muhammed b. Emîr Ali, *Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Davud*, Medine 1969.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyi's-sünne Hüseyin b. Mes'ûd, *Mesâbihu's-sünne*, Beyrut 1987.
- el-Beyânûnî, Ahmed İzzüddîn, *el-Fiten*, Beyrut 1986.
- Beyâzîzâde, *el-Usûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. İlyas Çelebi, İstanbul 1995.
- Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1992.
- Cahız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, *el-Osmâniyye*, Kâhire 1955.
- Ceîf, Hişâm, *el-Fitne*, Beyrut 1993.

- Cürcânî, Ebu'l-Hasan Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rifât*, Kahire 1938.
- Çağrı, Mustafa, "*Fitne*", DİA, İstanbul 1996.
- Çelebi, İlyas, *İslâm İnancında Gayp Problemi*, İstanbul 1996.
- Doğrul, Ömer Rızâ, *Sadr-ı İslâm*, İstanbul 1928.
- Dozy Reinhart Piener Anne, *Supplement aux Dictionnaires Arabe*, Beyrut 1968.
- Ebû Dâvûd, *Sünen*, İstanbul 1992.
- Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-ebvat* (İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ts.
- Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin* (nşr. H.Ritter), Wiesbaden 1963.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Ankara ts.
- Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-muhît*, "f-t-n" ve "l-h-m" maddeleri. Fuad Sezgin, GAS, Leiden 1979.
- Gazzali, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulumi'd-din*, Kâhire 1967.
- Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, Haydarabad, 1334-1342.
- Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I, İstanbul 1966.
- ___; *Mecmu'atu vesâ'iki's-Siyâsiyye*, Beyrut 1983.
- Harizmî, Ebu'l-Mü'eyyed Muhammed b. Mahmûd, *Câmi'u'l-mesânid*, Beyrut ts.
- Harman, Ömer Faruk, "*Buhtunnasır*", DİA, VI. 380-381.
- Hasan Mustafavî, *el-Hakâik fi tarihi'l-İslâm ve'l-ahdâs*, Kum 1410.
- İbn Abdi Rabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, *İkdü'l-ferîd*, Kâhire ts.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, "f-t-n" ve "l-h-m" maddeleri, Kâhire 1969.
- İbn Hacer el-Askalanî, Ebu'l-Fazl Şehâbüddîn Ahmed, *Fethu'l-Barî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Kâhire 1978.
- ___; *Lisânu'l-mizân*, Beyrut 1971.
- ___; *Tehzîbü't-tehzîb*, Beyrut 1327.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime*, Kâhire ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1980.

- ____ ; *Nihâyetü'l-bidâye ve'n-nihâye fi'l-fiten ve'l-melâhim*, Riyad 1968.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Meârif*, Kâhire 1981.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünen*, İstanbul 1992.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, "f-t-n", "l-h-m" ve "h-r-c" maddeleri.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut ts.
- İbn Tavus, Ebu'l-Kâsım Radyıuddîn Ali b. Mustafa, *el-Melâhim ve'l-fiten fi zuhûri gâ'ibi'l-Muntazar*, Beyrut 1988.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm, *el-İstikâme*, ys. ve ts.
- ____ ; *Mecmû'u Fetâvâ*, Riyad 1981.
- ____ ; *Tefsiru Sûreti'l-Keuser* (Mecmu'u resâili'l-müniriyye içinde) Riyad ts.
- ____ ; *Minhâcü's-sünneti'n-Nebeviyye*, Riyad 1986.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Kâmil fi't-târîh*, Beyrut 1979.
- ____ ; *en-Nihâye fi karîbi'l-hadîs, ve'l-eser*, Kâhire 1963.
- İbnu'l-İmad, Ebu'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed, *Şezera-tü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Beyrut ts.
- İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Tahran 1971.
- İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'ala Keşfi'z-zunûn*, Beyrut 1990.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Siyer-i Celile-i Nebeviyye*, İstanbul 1332.
- Juynboll, G.H.A., *The Date of the Great Fitna*, Arabica, Leiden 1973.
- Kafah, Mustafa, *"Cengiz Han"*, DİA, VII, 367-369.
- ____ ; *"Timur"*, İA, XII/1, 336-346.
- Kannûcî, *Ebcedu'l-ulûm*, Beyrut 1978.
- Kazvinî, Ebû Yahya Zekerıyyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Müfidü'l-ulûm ve mübîdü'l-humûm*, Beyrut 1985.
- Kılıç, Mahmut Erol, *İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, (MÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1989.
- Kirmanî, Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali, *Sahîhu'l-Buhârî bi-şerhi'l-Kirmânî*, Beyrut 1981.

- Koçyiğit, Talat, *Hadis İstilahları*, Ankara 1985.
- ; *İbn Şihâb ez-Zühri*, AÜİF Dergisi, XXI, 72-74, Ankara 1976.
- Kucman, Y., *Kamusu İbrî-Arabî*, Daru'l-Cil, Beyrut ts.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr, *et-Tezkira fi ahvali'l-mevtâ ve umuri'l-âhire*, ys. ts.
- Macdonald, Duncan Black, *"Kiyâmet"*, İA, VI, 776-780, İstanbul 1977.
- ; *"Melâhim"*, İA, VII, 659-661, İstanbul ts.
- Mâhir b. Salih, *er-Risâle fi'l-fiten ve'l-melâhim ve eşrâti's-sâa*, ys. 1989.
- Makdisî, Muhtâr b. Tâhir, *el-Bed ve't-tarih*, Bağdad ts.
- Makrizî, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *Kitâbu'l-Mukaffa*, Beyrut 1991.
- Malik b. Enes, Ebu Abdillâh el-Asbahî el-Himyerî, *Muvatta*, İstanbul 1992.
- el-Meclisî, Muhammed Bakır b. Muhammed Taki b. Maksûd Ali, *Bihâru'l-envâr: el-Cami'a li-Düreri ahbâri e'immeti'l-athar*, Beyrut 1983.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, ys. 1964.
- Muhammed b. Abdülvahhab b. Süleymân et-Temîmî en-Necdî, *Ehâdisü'l-fiten*, Riyad ts.
- Muhammed el-Hut, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Dervîş, *Esne'l-metalib fi ehâdisi muhtelifi'l-merâtib*, Beyrut 1983.
- Muhammed Nâsiruddin Elbani, *Za'ifu Süneni İbn Mâce*, Beyrut 1988.
- Müslim, *Sahih*, Beyrut 1992.
- Nuaym b. Hammad, Ebû Abdullâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye, *el-Fiten ve'l-melâhim* (thk. Zuheyl Zekkâr), Beyrut 1993.
- Ragıb el-İsfahanî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *el-Müfredât*, Kâhire, ts.
- Reşid Rıza, Muhammed, *el-Menâr*, Beyrut ts.
- Saatî, Ahmed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *Fethu'r-Rabbâni li-tertibî Müsnedi İmâm Ahmed*, Beyrut 1976.
- Schacht, Joseph, *"The Origins of Muhammadan Jurisprudence"*, Oxford 1975.
- Sıddîk Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed, *Ebcedü'l-'ulûm*, Beyrut 1978.
- Sivan, Emmanuel, *Radical İslâm; Medieval Theology and Modern Politics*, London 1985.

- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr, *el-Hasâ'isu'l-kübrâ*, Kahire 1967.
- Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Huccetullahi'l-baliğa*, Kâhire ts.
- Şehristani, Ebu'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Milel ve'n-nihâl*, Kâhire 1961.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut 1984.
- ____; *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*, Beyrut ts.
- Taha Hüseyin, *el-Fitnetu'l-kübra*, ys. ts.
- Tehanevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Farukî el-Hanefî, *Keşşâfu Istilahâti'l-Funûn*, İstanbul 1984.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve es-Sülemî, *Sünen*, İstanbul 1992.
- Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1992.
- Vloten, Gerlof Von, *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti*, trc. Mehmet S. Hatiboğlu, Ankara 1986.
- Wellhausen, Juliva, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
- ____; *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1960.
- ____; *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî Siyâsî Muhâlefet Partileri*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1989.
- Wensinck, Arent Jean, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfazi'l-hadîsi'n-Nebevi*, "ft-n" md.
- ____; *Miftahu kunuzi's-sünne*, Beyrut 1983.
- Yakubi, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kübî, *Tarih*, Beyrut ts.
- Zebidî, Ebu'l-feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, "ft-n", "l-h-m" ve "h-r-c" maddeleri.
- Zehebî Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1985.